

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH MINTAQAVIY MARKAZI**

**“NUTQNING ONTOGENEZDA RIVOJLANISHI”
MODULI BO‘YICHA**

O‘QUV – USLUBIY MAJMUUA

Buxoro – 2026

Mazkur o'quv uslubiy majmua Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi buyrug'i bilan tasdiqlangan oliy ta'lim muassalarining maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, filologiya va psixologiya ta'lim yo'nalishlarini bitirgan mutaxassislar **defektologiya(logopediya)** kasbiy qayta tayyorlash 5 oylik kursining Namunaviy o'quv reja va dasturiga muvofiq ishlab chiqilgan.

O'quv uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Kengashining 2025 yil 30-dekabrdagi 5–sonli yig'lish qarori bilan tasdiqlangan.

- Tuzuvchi:** - **N.X.Aslanova** Buxoro viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrasi dotsenti
- Taqrizchi:** - BuxDU huzuridagi XTXQT va UMOHM mintaqaviy markazi direktori p.f.d.,prof. **B.R.Adizov**

**O'quv -uslubiy majmua Buxoro davlat universiteti Ilmiy
Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2025 yil 30-dekabrdagi 5–sonli bayonnoma)**

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR.....	5
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI.....	14
III. NAZARIY MATERIALLAR.....	16
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI.....	36
V. KO'CHMA MASHG'ULOT MAZMUNI.....	72
VI. GLOSSARIY	73
VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	76

ISHCHI DASTUR

KIRISH

Ushbu ishchi dastur O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi "Alohida ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi PQ-4860-son Qarori hamda Vazirlar mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 638-sonli qarorida o'z aksini topdi. Mazkur ishlarning natijasi sifatida inklyuziv ta'limning barcha jihatlari, joriy etish yo'llari, maqsad va vazifalari, bu sohadagi islohotlar "Umimiy o'rta ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi to'grisida"gi Nizom, 2020 - 2025 yillarda xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi, 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ijallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot Strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son, 2023-yil 25-yanvardagi "Respublika ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatini samarali yo'lga qo'yishga doir birinchi navbatdagi tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 16-fevraldagi Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risidagi Qarori, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 26-sentabrdagi "Oliy ta'lim tashkilotlari pedagog Kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 278-sonli qarorida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan.

Dastur mazmuni tinglovchilarda nutqning ontogenezdagi rivojlanishi bo'yicha tegishli bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirishga yonaltirilgan.

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi: Nutqning ontogenezdagi rivojlanishi modulining maqsadi - tinglovchilarda logopedik ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun zarur bo'ladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish hamda malaka

talablari asosida ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdan iborat.

Modulning vazifalari: Tinglovchilarga jamiyatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar mazmuni va ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslarini, maktabgacha ta'limdagi ilg'or ta'lim texnologiyalari va xorijiy tajribalarni, maktabgacha yoshdagi bolalar fiziologiyasi va gigiyenasi asoslarini, maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini, logopediyaga oid bilimlarni o'rgatish hamda malaka talablariga mos holda maktabgacha ta'lim tashkilotlari logopedlarining kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar asosida rivojlantirishdan iborat.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar. Tinglovchi:

- nutqning ontogenezdagi rivojlanishi;
- nutq faoliyati ontogenezini asosiy bosqichlari;
- nutqiy va psixik me'yoriy va patologiya tushunchasi;
- tilning tizimli tuzilishi haqida **bilimga;**
- bolalar nutqi rivojlanishini davrlashtirish;
- so'zni tovushli shaklini o'zlashtirish;
- me'yordagi va patologik rivojlanish nazariyasi.
- bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi.
- maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida odatiy fonetik xatolar.
- ontogenezdagi bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari tahlil qilish metodlaridan foydalanish bo'yicha **ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi lozim.**

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

Modul nazariy va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi. Nazariy mashg'ulotlarda nutqning ontogenezdagi rivojlanishi mazmuniga oid ma'lumotlar beriladi.

Amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash va boshqa interfaol ta'lim usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

Modul mazmuni o'quv rejadagi mutaxassislik bo'yicha tayyorgarlik blokining "Ta'lim tizimida ta'lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslari", "Logopediya", "logopsixologiya", "Nutqida kamchiligi bo'lgan bolalarning psixologik-pedagogik diagnostikasi", "Inklyuziv ta'lim", "Logopedik o'yin", "Logopedik mashg'ulotlarni rejalashtirish va tashkil etish", "Logopedik ritmika", "Nutq o'stirish maxsus metodikasi" modullari bilan uzviy bog'langan holda bo'lg'usi logopedlarning kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini shakllantirish va orttirishga xizmat qiladi.

Modulning uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

Asosiy qismda modulning mavzulari mantiqiy ketma-ketlikda keltiriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib beriladi. Modul **"Umumy tayyorgarlik"** o'quv modulidan keyin turadi. Bunda mavzu bo'yicha tinglovchilarga yetkazilishi zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar nazarda tutiladi.

Modulning ta'limdagi o'rni

Tinglovchilarni MTTda nutqning ontogenezdagi rivojlanishining zamonaviy texnologiya va metodlari bilan tanishtirish hamda ularni amalda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish orqali ta'lim samaradorligini ta'minlashdan iborat.

2.5. “Nutqning ontogenezdada rivojlanishi” moduli bo‘yicha soatlar taqsimoti

№	Mavzular	Tinglovchilarning jami o’quv yuklamasi					
			Auditoriya o’quv yuklamasi				
			jumladan				
		Hammasi	Jami	Nazariy	Amaliy mashg’ ulot	Ko’ chma mashg’ ulot	Mustaqil ta’ lim
1	Nutqning ontogenezdada rivojlanishi	2	2	2			
2	Nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari	4	2	2			2
3	Nutqiy va psixik me'yor va patologiya tushunchasi	4	4	4			
4	Tilning tizimli tuzilishi haqida tushuncha	2	2	2			
5	Bolalar nutqi rivojlanishini davrlashtirish	2	2		2		
6	So’zning tovushli shaklini o’zlashtirish	6	6		4	2	
7	Me’yordagi va patologik rivojlanish nazariyasi	2	2		2		
8	Bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi	4	2		2		2
9	Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar nutqida odatiy fonetik xatolar	2	2		2		
10	Ontogenezdada bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari	6	6		4	2	
	Jami	34	30	10	16	4	4

NAZARIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Nutqning ontogenezdada rivojlanishi (2 soat)

Ontogenez tushunchasi. Bola organizmining xususiy rivojlanishi davomida ro‘y beradigan barcha morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarni qamrab oladigan, o‘zaro uzviy bog‘langan miqdor va sifat o‘zgarishlari davomida nutqning rivojlanishi

2-mavzu: Nutq faoliyati ontogenezinining asosiy bosqichlari (2 soat)

Turli yosh (go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, o'rta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari tahlili.

3-mavzu: Nutqiy va psixik me'yor va patologiya tushunchasi (4 soat)

Nutq va uning psixologik jihatlari. Nutq buzilishlari tahlili, shuningdek, nutq rivojlanishini norma va patologiyada o'rganish, organizm funksional sistemasi shakllanishining umumiy qoiniyatlari (sistemagenez).

4-mavzu: Tilning tizimli tuzilishi haqida tushuncha (2 soat)

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibi. Tilning ushbu tarkibiy qismlarining muayyan qonuniyatlar asosida o'zaro bog'lanib, butun bir tizimni tashkil etishi. Tilning rivojlanishi, ichki qurilishi, tilning murakkab tizim ekanligi

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

5-mavzu: Bolalar nutqi rivojlanishini davrlashtirish (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi hamda Maktabgacha ta'limning Davlat standartlari asosida bola nutqiy indikatorlarini shakllantirish bo'yicha individual va jamoaviy ish olib borish.

6-mavzu: So'zning tovushli shaklini o'zlashtirish (4 soat)

Tovushning murakkab artikulyatsion faoliyat natijasi hamda muayyan akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari bilan ajralib turadigan eng kichik nutq birligi ekanligi. Tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi vosita (tebrantiruvchi kuch) lar. Havo oqimi mashqlari orqali tovushlar hosil qilish. Ovoz (un) hosil qilish mashqlaridan amalda foydalanish usullari. Fonetika va fonologiya tushunchalari.

7-mavzu: Me'yordagi va patologik rivojlanish nazariyasi (2 soat)

Bolalarning me'yordagi va patologik rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda yengil formadagi nutq buzilishlari. Ularni vaqtida to'g'ri tashxislash va davolash orqali bartaraf etish.

8-mavzu: Bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi (2 soat)

O'zbek tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarda fonetik mashqlarni tashkil etish. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tovush va harflarni o'rgatish bilan bog'liq noan'anaviy usullardan foydalanish

9-mavzu: Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar nutqida odatiy fonetik xatolar (2 soat)

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqida uchraydigan odatiy fonetik xatolar va ularning paydo b'lish sabablarini pedagogik-psixologik kuzatuv asosida tahlil qilish. Ularni korreksiyalashda texnik, algoritmik va anologik usullardan foydalanish yo'llari.

10-mavzu: Ontogenezda bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari (4 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari. Bog'langan nutqni shakllantirishda innovatsion usullardan foydalanish. Badiiy adabiyot hamda nutq o'stirish mashg'ulotlarida bog'langan nutqni shakllantirish masalalari. "Til va nutq" va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirish usullari. Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirishning ahamiyati.

Ko'chma mashg'ulotlar mazmuni

6-mavzu: So'zning tovushli shaklini o'zlashtirish (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida "Badiiy adabiyot" va "Nutq o'stirish" mashg'ulotlarni kuzatish. MTT logoped mutaxassislari tomonidan tashkil etiladigan individual va frontal ishlarda ishtirok etish orqali tajriba o'rganish.

10-mavzu: Ontogenezda bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari bilan tanishish. "Til va nutq" va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirish

usullari bilan tanishish. Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirishning ahamiyatini amaliy tahlil qilish.

Mustaqil tayyorgarlik mazmuni

2-mavzu: Nutq faoliyati ontogenezing asosiy bosqichlari (2 soat)

Turli yosh (go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, o'rta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutq faoliyati ontogenezing asosiy bosqichlarini o'rganish va tahlil qilish.

8-mavzu: Bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi (2 soat)

. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarda fonetik mashqlarni kuzatish, o'rganish va tahlil qilish

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma'ruzalar (ma'lumotlar va texnologiyalarni tushunish, qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- bahs va munozaralar (topshiriqlar yechimi bo'yicha dalillar va asosli ma'lumotlarni taqdim qilish, tinglash va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

O'QITISH VOSITALARI

Doska; markerlar; tarqatma materiallar; videoprojektor; vatman qog'ozi, slaydlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2023.
2. "Ta'lim to'g'risida"gi Oonun.- T.: O'zbekiston, 2020 y
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 9-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-sentabrdagi "Nodavlat ta'lim xizmatlari ko'rsatish faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3276-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 30-sentabrdagi "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat standarti". Toshkent. 2020-yil 22-dekabr 802-son.
7. "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi. Toshkent. 2022 y
8. BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyasi (UNCPRD) 2006-yil 13-dekabr
9. O'zbekiston Respublikasining 2020-2025-yillarda Xalq ta'limi tizimida inklyuziv ta'limni rivojlantirish Konsepsiyasi.(<https://lex.uz/docs/-50447II>)
10. "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 iyuldagi 5106-sonli Farmoni.
11. Ayupova M.Y.Logopediya. Darslik. T; O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007 y
12. Po'latxo'jayeva M.R. Defektologiyaning klinik asoslari. O'quv qo'llanma. T., TDPU-2013
13. Shomaxmudova R.SH. Mo'minova L. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ulami bartaraf etish.-T. 1994.
14. V.S. Raxmanova, D.A. Nurkeldiyeva. Alohida yordamga muhtoj bolalar rehabilitatsiyasi. -T.: Navro'z, 2014.

15. V. S. Raxmanova. Defektologiya asoslarin.-T.: Voris-Nashriyot 2012.
16. V. S. Raxmanova. Maxsus pedagogika. -T.: G'afur Gulom nashriyoti, 2004
17. V.S. Raxmanova. Korreksion pedagogika va logopediya.Moliya-iqtisod -T., 2007.
18. V.S. Raxmanova. Og'ir va o'ta og'ir ko' p nuqsonli bolalarning rivojlanish xususiyatlari.// Bola va zamon jurnal. 2012, N"4, 31-34 b.
19. V.S. Raxmanova. Oddiy ko'nikmalardan murakkab harakatlar sari. Bola va zamon jumali. 2013, No 3-4, 55-60 b

MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI “T-jadval” GO

Grafik organayzer tayanch tushunchalarni bir-biri bilan o‘zaro solishtirish, qiyoslash asosida o‘rganilayotgan mavzu yoki masalaning muayyanjihatini bir necha asosiy belgilarga ko‘ra batafsil yoritish maqsadida qo‘llaniladi. Ko‘p hollarda grafik organayzer mavzu mazmunida yoritiladigan bir necha holatlarning afzallik yoki kamchiliklarini, samaradorli yoki samarasizligini, bugungi kun va istiqbol uchun ahamiyatini taqqoslashmaqsadida qo‘llaniladi.

“SWOT-tahlil” strategiyasi

Strategiya muammoning asosiy to‘rt jihatini yoritishga xizmat qiladi. Ta’lim oluvchilar mavzuning mazmuniga mos muammolarni atroflicha o‘rganish orqali mohiyatini yoritadi, ularni keltirib chiqaruvchi omillarni izlab, hal qilish imkoniyatlarini topadi. Hal etishning eng samarali yo‘llarini izlash. Grafik organayzer ta’lim oluvchilarda o‘rganilayotgan mavzu yuzasidan fikrlarni mustaqil bayon etish, shaxsiy mulohazalarni dalillash (misollar bilan asoslash), bahslashish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

"Xayolparast, realist va tanqidchi" usuli

Kreativ tafakkurni shakllantiruvchi o'yinlar va fikrlash darajasini oshiruvchi ajoyib bir ta'lim metodini o'rganamiz. O'z faningizga nisbatan o'quvchilarda kuchli qiziqish uyg'otish va mavzularni yaxshiroq tushunish uchun bugungi kun bilan bog'lagan holda bir muammoli savol toping.

Muayyan muammoni uch xil pozitsiyadan - xayolparast, realist va tanqidchi nazariyasidan kelib chiqqan holda hal qilish kerak bo'lgan qiziqarli o'yin tashkil eting. O'quvchilar dastlab xayolparast obraziga kiradilar va eng g'aroyib g'oyalarni taklif qiladilar. Ikkinchisida, pragmatist bo'lishadi, muammoni hal qilish uchun aniq birlashtirilgan harakatlar rejasini tuzishadi va bir necha bor o'ylab ko'rishadi. Uchinchisida, o'quvchilar bahslashib, tanqidiy fikrlaydi va taklif qilingan g'oyalardan xatolarni topadi. Rollarni bir nechta odamlarga taqsimlash mumkin yoki ularning har birini bir o'quvchida sinab ko'rish ham

mumkin. Misol uchun siz, Tarix fanidan dars berasiz. "Nima uchun insoniyat jamiyati qadimda ham, o'rta asrlarda ham va hattoki bugun ham urushlardan qutula olmayapti?" Xo'sh, ushbu muammoli savolga kimda qanday fikr bor? Bu yerda aniq bir javob yo'q, yoki to'g'ri, noto'g'ri pozitsiyasi bo'lmaydi. Muhimi o'quvchi o'z fikrini bildirar ekan, vaziyatga real va tanqidiy ko'z bilan qaraydigan mustaqil fikrga ega bo'ladi.

Ushbu misolni har qanday fanda va har qanday mavzuda qo'llashingiz mumkin. Demak, bugunoq ushbu usulni sinab ko'ring va o'quvchilaringizda mustaqil fikrlash tarzini shakllantiring.

"Oltita shlyapa" usuli

Qadrli ustozlar bugun Kreativ tafakkurni shakllantiruvchi o'yinlardan biri bo'lgan "Oltita shlyapa" usulini ko'rib chiqamiz

Ushbu texnikani o'tkazishda har xil rangdagi 6 ta bosh kiyimni 1 o'quvchining o'zi birma -bir "kiyishi" kerak.

Oq rangda - mavzudagi barcha faktlarni sinchkovlik bilan va xolis tekshirish topshirig'i bajariladi, qora rangda - kamchiliklarni topish, sariq rangda - afzalliklarni tahlil qilish, yashil rangda - bir nechta g'oyalarni berish va qizil rangda - hissiy munosabat bildirish va ko'k rangda - umumlashtirish kerak bo'ladi. Avvalo, siz butun sinfga bugungi mavzuni 15 daqiqa to'liq tushuntirasiz. Mavzuning yodda saqlab qolish kerak bo'lgan qismlarini o'quvchilar daftariga yozdirishingiz kerak. Shundan so'ng, mavzuni mustahkamlash va o'quvchilar xotirasida butunlay qolib ketishi uchun ushbu metodni qo'llaysiz. Bu texnika tinglovchida bir vaqtning o'zida bitta mavzuga har xil tomondan yondoshuv taktikasini kuchaytiradi va mantiqiy fikrlashga o'rgatadi

NAZARIY MATERIALLAR

1-mavzu: Nutqning ontogenezdagi rivojlanishi (2 soat)

Reja

1. Ontogenez tushunchasi
2. Bola organizmining xususiy rivojlanishi davomida ro'y beradigan barcha morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarni qamrab oladigan, o'zaro uzviy bog'langan miqdor va sifat o'zgarishlari davomida nutqning rivojlanishi

1. Ontogenez tushunchasi. Ontogenez — bu organizmning rivojlanish jarayonini ifodalovchi biologik tushuncha bo'lib, u tug'ilishdan to o'lguncha bo'lgan barcha o'sish, rivojlanish va o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ontogenez organizmning hayotiy faoliyatining turli bosqichlarini o'rganadi, shu jumladan embrional rivojlanish, tug'ilishdan keyingi o'sish va yoshga qarab o'zgarishlarni. Bu tushuncha tizimli ravishda organizmning rivojlanishiga qaratilgan va ko'plab biologik va psixologik jarayonlarni o'z ichiga oladi.

1. Ontogenezning asosiy bosqichlari

Ontogenez bir nechta asosiy bosqichlardan iborat bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

• **Embrional rivojlanish:** Bu bosqich organizmning urug'lanishidan tortib, tug'ilishgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Embrional rivojlanish, o'simlik yoki hayvonlarning embrionlarini shakllantirish, organlar va tizimlarning rivojlanishi bilan bog'liq. Ushbu bosqichda hujayralar tez-tez bo'linadi va ixtisoslashadi, natijada organizmning tuzilishi va funksiyalari shakllanadi.

• **Tug'ilishdan keyingi rivojlanish:** Tug'ilishdan keyin organizmning o'sishi va rivojlanishi davom etadi. Bu bosqichda organizmning jismoniy va aqliy o'sishi davom etadi. Bolalik, o'smirlik, va yosh kattalik davrlari o'z ichiga oladi. Har bir davrda organizmning o'ziga xos rivojlanish xususiyatlari va o'zgarishlari bo'ladi.

• **O'sish va qarish:** Organizmlarning o'sish davri tugagandan so'ng, qarish jarayoni boshlanadi. Qarish — bu biologik jarayon bo'lib, u organizmning

o'rganish, to'planish va yangilanish qobiliyatining pasayishi bilan ifodalanadi. Qarish, odamlar va hayvonlar uchun jismoniy va aqliy o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

2. Ontogenezning Muhim Aspektlari

- **Genetik va Atrof-muhit Ta'siri:** Ontogenez jarayoni genetik xususiyatlar va atrof-muhit faktorlarining o'zaro ta'siridan tashkil topadi. Genetik ma'lumotlar organizmning rivojlanish yo'lini belgilaydi, ammo atrof-muhit, oziqlanish, va ijtimoiy omillar ham rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi.

- **Hujayra Differentsiatsiyasi:** Embrional rivojlanish jarayonida hujayralar turli tiplarga ajraladi va ixtisoslashadi, bu jarayon organ va tizimlarning shakllanishini ta'minlaydi. Bu differentsiatsiya jarayoni organizmning murakkab tuzilishini yaratadi.

- **Reaksiyalar va Adaptatsiya:** Ontogenez jarayonida organizm atrof-muhitdagi o'zgarishlarga javob beradi va ularga moslashadi. Bu moslashuv va adaptatsiya jarayonlari organizmning tirik qolish imkoniyatlarini oshiradi va uning funksiyalarini saqlaydi.

3. Ontogenezning O'rganish Usullari

Ontogenezni o'rganish uchun bir nechta ilmiy metodlardan foydalaniladi:

- **Eksperimental Tadqiqotlar:** Hujayralar va organizmlarning rivojlanishini laboratoriya sharoitida o'rganish orqali rivojlanish jarayonlarining qanday amalga oshishini aniqlash mumkin.

- **Uzviy Kuzatishlar:** Organizmning rivojlanishining tabiiy jarayonlarini kuzatish orqali rivojlanish bosqichlari va o'zgarishlarini o'rganish.

- **Genetik Tadqiqotlar:** Genetik tadqiqotlar orqali ontogenez jarayonidagi genetik mexanizmlar va genlarning roli o'rganiladi.

Ontogenez tushunchasi organizmning hayotiy rivojlanish jarayonini keng ko'lamda qamrab oladi, uning embrional rivojlanishidan tortib, tug'ilish, o'sish va qarish bosqichlarigacha bo'lgan barcha o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Bu tushuncha organizmning genetik va atrof-muhit omillari ta'sirida qanday rivojlanishini, hujayra differentsiatsiyasi va adaptatsiya jarayonlarini o'rganishga yordam beradi.

Ontogenezni o'rganish orqali biologik jarayonlarning yaxshiroq tushunilishi va sog'lom rivojlanishni ta'minlashga yordam beruvchi strategiyalar ishlab chiqilishi mumkin.

2. Bola organizmining xususiy rivojlanishi davomida ro'y beradigan barcha morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarni qamrab oladigan, o'zaro uzviy bog'langan miqdor va sifat o'zgarishlari davomida nutqning rivojlanishi. Bola organizmining rivojlanishi davomida morfologik, fiziologik va funksional jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayonlarning barchasi nutqning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nutq rivojlanishi bolalarning fiziologik va morfologik o'zgarishlari bilan birgalikda olib boriladigan murakkab jarayondir. Nutq va til rivojlanishi bolalar organizmining o'sishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan ko'plab omillarga ta'sir qiladi.

1. Morfologik O'zgarishlar

Bola organizmining morfologik rivojlanishi, ya'ni tana tuzilishi va uning qismlarining o'zgarishi nutqning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

- **Nutq apparati:** Nutq apparati, ya'ni til, lablar, og'iz bo'shlig'i va ovoz pardalari rivojlanishi nutqning shakllanishi uchun zarurdir. Bolaning morfologik rivojlanishi davomida, masalan, yoshga qarab, tilning o'lchami va shakli, lablar va og'iz bo'shlig'idagi o'zgarishlar nutqning aniqroq va tushunarliroq bo'lishiga yordam beradi.
- **Tana o'sishi:** Bolaning umumiy o'sishi va bo'yining uzunligi ham nutqning rivojlanishiga ta'sir qiladi. Tana o'sishi bilan birga, bolaning nutq apparati ham rivojlanadi, bu esa tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish imkoniyatlarini oshiradi.

2. Fiziologik O'zgarishlar

Fiziologik rivojlanish, ya'ni organizmning funksional faoliyati va sistemalarining ishlashini yaxshilanishi nutq rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

- **Ovoz pardalari faoliyati:** Ovoz pardalari va ularning faoliyati bolaning nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar o'zlarining ovozlarni to'g'ri boshqarishni o'rgangan sari, nutqni aniqroq va to'g'ri ifodalashadi.

- **Nerv tizimi rivojlanishi:** Bolaning nerv tizimining rivojlanishi nutqning samarali shakllanishida asosiy ahamiyatga ega. Nerv tizimi orqali nutq apparati bilan bog‘liq mushaklar va reflekslar rivojlanadi, bu esa bolalarning nutqni boshqarish qobiliyatini oshiradi.
- **Sensorli tizimlar:** Eshitish va ko‘rish sensorli tizimlar nutq rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Bolalar ovozlarni eshitish va vizual stimullarni aniqlash orqali nutqni o‘rganadilar. Sensorli tizimlarning rivojlanishi nutq va til qobiliyatlarini shakllantirishda yordam beradi.

3. Funksional O‘zgarishlar

Funksional rivojlanish, ya’ni bolaning amaliy faoliyatlari va qobiliyatlarini yaxshilanishi, nutq rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi.

- **Nutqiy faollik:** Bolaning nutqiy faolligi, ya’ni so‘zlash, gapirish va tilni ishlatish ko‘nikmalari rivojlanadi. Nutqiy faollik bolalarning ijtimoiy muloqot qobiliyatlarini oshiradi va ular bilan yaxshiroq muloqot qilishlariga yordam beradi.
- **Tilni o‘zlashtirish:** Tilni o‘zlashtirish jarayoni bolalarning nutq qobiliyatini rivojlantiradi. Bolalar so‘zlarni va jummalarni o‘rganish orqali nutqni aniqroq va samaraliroq ifodalashga o‘rganadilar.
- **Ijtimoiy interaktsiya:** Bolalar ijtimoiy muloqot va o‘zaro ta’sir orqali nutqni rivojlantiradilar. Oila a’zolari, do‘stlar va tarbiyachilar bilan muloqot qilish orqali bolalar nutqni o‘rganishadi va uni mustahkamlashadi.

4. Miqdor va Sifat O‘zgarishlari

Nutq rivojlanishi davomida bolaning morfologik, fiziologik va funksional o‘zgarishlari miqdor va sifat o‘zgarishlari bilan birgalikda amalga oshadi.

- **Miqdoriy o‘zgarishlar:** Nutq rivojlanishi miqdoriy o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi, ya’ni bolalar so‘z boyligini oshiradilar, yangi so‘zlarni o‘zlashtiradilar va murakkabroq gaplar tuzadilar.
- **Sifat o‘zgarishlari:** Nutqning sifat o‘zgarishlari bolaning talaffuzining aniqligi, so‘zlarni to‘g‘ri ishlatish va nutqning grammatik jihatlarini o‘z ichiga

oladi. Bolalar nutqning sifatini oshirish orqali yanada to'g'ri va ravon nutq qobiliyatlariga ega bo'ladilar.

Bola organizmining xususiy rivojlanishi davomida nutq rivojlanishi morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarning o'zaro bog'liqligini talab qiladi. Nutq apparatining morfologik rivojlanishi, fiziologik faoliyatlar va funksional ko'nikmalar bolaning nutqini shakllantiradi va uning sifatini yaxshilaydi. Nutq rivojlanishida miqdor va sifat o'zgarishlari bolalarning umuman rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning ta'lim va ijtimoiy muloqotdagi muvaffaqiyatlarini belgilaydi.

Nazorat savollari

1. Ontogenez tushunchasini izohlang va misollar bilan tushuntiring
2. Bola organizmining xususiy rivojlanishi davomida ro'y beradigan barcha morfologik, fiziologik va funksional jarayonlarni qamrab oladigan nutq jarayonlarini tasvirlang.
3. O'zaro uzviy bog'langan miqdor va sifat o'zgarishlari davomida nutqning rivojlanishi qanday kechadi?

2-mavzu: Nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari (2 soat)

Reja

1. Turli yosh (go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, o'rta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutq faoliyati
2. Bola nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari tahlili

1. Turli yosh (go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, o'rta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutq faoliyati. Bola nutq faoliyati yoshga qarab o'zgarib boradi va turli bosqichlarda turli xususiyatlarga ega bo'ladi. Nutq rivojlanishining har bir davri bolaning aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga mos ravishda yuzaga keladi. Quyida go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik yosh, o'rta yosh, katta yosh va maktabga tayyorlov yoshi davrlarida bolaning nutq faoliyatining o'zgarishlarini ko'rib chiqamiz.

1. Go'daklik (Tug'ilishdan 1 yoshgacha)

- **Ovoz chiqarish:** Go'daklik davrida bolalar turli ovozlar chiqarish orqali o'zlarining ehtiyojlarini ifodalaydi. Bu davrda ular asosan inqiroz, qichqiriq va boshqa ovozlar chiqaradi.
- **Birinchi so'zlar:** 6-12 oylik davrda bolalar birinchi so'zlarni aytishlari mumkin. Bu so'zlar odatda oddiy va tanish narsalar, masalan, "ona", "ota" kabi so'zlar bo'ladi.
- **Ijtimoiy munosabatlar:** Go'daklik davrida bolalar atrofidagi odamlar bilan nonverbal muloqot orqali o'zaro munosabatlarni o'rnatadi. O'zaro muloqot uchun mimika va jismoniy harakatlardan foydalanadilar.

2. Erta Yoshdagi Bolalik (1-3 yosh)

- **Leksik rivojlanish:** 1 yoshdan 2 yoshgacha bolalar so'z boyligini tez o'stiradilar. Ular ikki so'zli jummalarni aytishadi, bu davrda oddiy so'z birikmalari va dastlabki jummalarni qurish mumkin.
- **Talaffuz:** Bu davrda bolalar talaffuz qobiliyatini rivojlantiradilar. Ba'zi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishda qiyinchiliklar bo'lishi mumkin, lekin ular ko'pincha bu xatolarni tuzatadilar.
- **Muloqot ko'nikmalari:** Bolalar so'zlashuv qobiliyatlarini oshiradi va tushunishni yaxshilaydi. Ular savollar berish, buyruqlarni bajarish va o'z ehtiyojlarini ifodalash uchun so'zlardan foydalanadilar.

3. Kichik Yosh (3-6 yosh)

- **Grammatik rivojlanish:** Bu davrda bolalar grammatik strukturalarni o'zlashtiradilar. Ular ko'p sonli va murakkab jummalarni tuzishga qodir bo'ladi, fe'l va ismlarni to'g'ri qo'llashni o'rganadilar.
- **Nutqni tushunish:** Bolalar o'z nutqini yanada aniqlashtiradilar va boshqalarning nutqini yaxshi tushunishadi. Ular hikoya qilish va qiziqarli so'zlashuvlar yaratishga qodir bo'ladi.
- **Ijtimoiy nutq:** Bolalar atrof-muhit bilan ijtimoiy muloqotni rivojlantiradilar. Ular o'yinlar va rolli o'yinlarda nutq ko'nikmalarini mustahkamlaydilar.

4. O'rta Yosh (6-9 yosh)

- **Kompleks jumlar:** O'rta yoshdagi bolalar murakkab jumalarni yaratish va bir nechta fikrlarni birlashtirishga qodir bo'ladi. Ular tilning qoidalariga amal qilishda davom etadilar.
- **Metaning rivojlanishi:** Bolalar nutqiy metani o'zlashtira boshlaydi, ya'ni nutqda ma'lumotlarni tartibga solish, hikoya qilish uslublarini qo'llash kabi qobiliyatlarni rivojlantiradilar.
- **O'rganish va yozish:** Ular yozish qobiliyatlarini oshiradilar va yozma nutqda yaxshilanishadi. O'rganilgan so'zlarni va grammatik qoidalarni amalda qo'llay boshlaydilar.

5. Katta Yosh (9-12 yosh)

- **Nutqni tanqidiy o'rganish:** Katta yoshdagi bolalar o'z nutqini va yozma ishlarini tanqidiy ravishda baholashni o'rganadilar. Ular fikrlarni mantiqan bayon qilish, muhokama qilish va fikrlarni dalillashishga qodir bo'ladi.
- **Rivojlangan so'z boyligi:** So'z boyligi yanada kengayadi va murakkab so'zlar, jumlar va uslublar qo'llaniladi. Bolalar so'zlarni to'g'ri tanlash va kontekstga qarab ishlatishda yaxshilanishadi.
- **Ijtimoiy va akademik muloqot:** Nutq va yozish qobiliyatlari ijtimoiy va akademik faoliyatlarda yanada rivojlanadi. Bolalar maktabdagi ta'lim faoliyatida faol ishtirok etadilar va turli mavzularda mulohazalar bildiradilar.

6. Maktabga Tayyorlov Yoshi (5-7 yosh)

- **Maktabga tayyorgarlik:** Maktabga tayyorlov yoshidagi bolalar o'zlarining nutq ko'nikmalarini maktab talablari uchun tayyorlaydilar. Ular alifbo, o'qish va yozish ko'nikmalarini o'rganishadi.
- **Yozma va og'zaki nutq:** Bu davrda bolalar o'z yozma va og'zaki nutq ko'nikmalarini mustahkamlashadi. Ular qisqa hikoyalar, so'zlab berish va muhokama qilish qobiliyatlarini rivojlantiradilar.
- **Rivojlangan kommunikatsiya:** Bolalar o'z fikrlarini izchil ifodalash, savollar berish va ijtimoiy muloqotlarda ishtirok etishni o'rganadilar. Ular maktabdagi guruh faoliyatlari va sinf darslarida faol ishtirok etadilar.

Bola nutq faoliyati yoshga qarab rivojlanadi va turli bosqichlarda o'zgarib boradi. Har bir yosh davrida bolaning morfologik, fiziologik va funksional rivojlanishi bilan bog'liq holda nutqning sifat va miqdor o'zgarishlari ro'y beradi. Bu jarayonlar bolalarning ijtimoiy, emotsional va akademik muvaffaqiyatlari uchun muhimdir. Nutqning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish bolaning sog'lom rivojlanishiga yordam beradi.

2.Bola nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari tahlili. Bolaning nutqi 1 yoshdan so'ng ham bisqichma-bosqich rivojlanadi. Har bir bosqichning o'ziga yarasha yutug'i mavjud. 1 yosh 3 oy:

Bola 6 taga yaqin so'zni biladi. Oddiy talablarni tushuna oladi, tanish so'zlarni rasmda ko'rsata oladi.

1 yosh 6 oy: tanasining 1-2 qismini ayta oladi, 7-20 tagacha so'zni biladi.

1 yosh 9 oy: tanasining 3-4 qismini aytadi. 20 ta so'zni biladi. Ikki so'zdan iborat bo'lgan iboralarni qo'llaydi («choy ber», «ada keldi»)

2 yosh: Bu yoshda bola badanining 5 qismini ayta oladi. 50 ga yaqin so'zni biladi. Ikki bosqichli iboralarni tushunadi («Oshxonaga borib», «sochiq olib kel»). «Men», «Sen», «U» kabi so'zlarni tushunadi. Iboralari ikki so'zdan iborat. p, b, m, f, v, t, d, n, k, g, h harflarni ayta oladi. s, z, sh, j, ch, r, l harflarni odatda qoldirib ketadi.

2 yosh 6 oy: Sonlarni tushuna boshlaydi. «Nima?», «Qaerda?» savollarni tushunadi. s, z, l harflarini ayta oladi.

3 yosh: Bolaning so'z boyligi 250-700 gacha. Iboralari bir nechta so'zdan iborat. Ko'plikni biladi. «Chunki», «Agar», «Qachon» so'zlarini ishlata oladi. Qiyin talablarni tushunadi («Piyolani ichiga qoshiq solib qo'y»). Yengil ertaklarni eshitib, tushunadi.

4 yosh: «Qancha», «O'rniga», «Keyin», «Qayerga» kabi so'zlarni iboralarda ishlata oladi. So'z boyligi 1500-2000 gacha yetadi. «Bolalarcha» harflarni yumshatib gapirishi yo'qoladi.

5 yosh: bolaning soʻz boyligi 2500-3000 ga yetadi. Tildagi barcha harflarni bemalol ayta oladi. Qiyin iboralarni qoʻllab, oʻz fikrini, istagini ifodalay oladi. Soʻzdagi harflar tartibini almashtirmay gapiradi.

5 yoshdan 7 yoshgacha: 7 yoshga kelib bola soʻz boyligi 3500 ga yaqin boʻladi. Bunda taassurotli soʻzlar soni koʻpayadi. Bolada tilga eʼtibori oshadi. Atrof-muhitni soʻz bilan baholay olish qobiliyati boʻladi. Bola psixologik jihatdan maktab taʼlimiga tayyorlanadi.

Nazorat savollari

1. Turli yosh (goʻdaklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, oʻrta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutqiy faoliyatini izohlang
2. Bola nutq faoliyati ontogenezinining asosiy bosqichlarini tahlil qiling
3. 5 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan bolalarning nutqida qanday oʻzgarishlar kuzatiladi?
4. 5 yoshli bolaning soʻz boyligi qancha soʻzni tashkil etadi?

3-mavzu: Nutqiy va psixik meʼyor va patologiya tushunchasi (4 soat)

Reja

1. Nutq va uning psixologik jihatlari
2. Nutq buzilishlari tahlili, shuningdek, nutq rivojlanishini norma va patologiyada oʻrganish, organizm funksional sistemasi shakllanishining umumiy qoiniyatlari (sistemagenez)

1. Nutq va uning psixologik jihatlari. Nutq insonning murakkab psixologik jarayonlarini aks ettiruvchi va rivojlantiruvchi faoliyatdir. Nutqning psixologik jihatlari, nutqning qanday shakllanishi, qanday ishlashi va uning odamning ruhiy holati va psixologik rivojlanishiga qanday taʼsir qilishini oʻrganadi. Nutq va uning psixologik jihatlari quyidagi asosiy aspektlarni oʻz ichiga oladi:

1. Nutqning Psixologik Shakllanishi

- **Tilni Oʻzlashtirish:** Bolalar tilni oʻzlashtirish jarayonida oʻz psixologik rivojlanishlarini koʻrsatadi. Nutqni oʻrganish, soʻzlarni, grammatik qoidalarni

va nutqiy strukturalarni tushunish orqali bolalar o'zlarining kognitiv qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

- **Metalingvistik Tuzilmalar:** Nutq bolalarga metalingvistik ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Bu ko'nikmalar tilni va nutqni tahlil qilish, ularni baholash va tartibga solishga qodir bo'lishni o'z ichiga oladi.

2. Nutq va Emotsiyalar

- **Emotsional Ifoda:** Nutq emotsiyalarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. So'zlar va intonatsiya orqali insonlar o'zlarining his-tuyg'ularini, kayfiyatlarini va hissiyotlarini etkazishadi. Nutq orqali emotsional tajribalar boshqalarga tushunarli va aniq ravishda yetkaziladi.
- **Emotsional Rivojlanish:** Nutq emotsional rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi. Bolalar o'z emotsiyalarini so'zlar orqali ifodalashni o'rganadilar, bu ularning emotsional intellektini rivojlantiradi va ijtimoiy muloqotlarda muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi.

3. Nutq va Kognitiv Rivojlanish

- **Fikrlash Jarayonlari:** Nutq fikrlash jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. So'zlashuv va yozish qobiliyatlari bolalarning mantiqiy fikrlashini, muammolarni hal qilish va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi.
- **Kognitiv Tuzilmalar:** Nutq bolalar va kattalarda kognitiv strukturalarni shakllantiradi. Masalan, til o'rganish bolalarning xotira, e'tibor, tushuncha va analitik qobiliyatlarini rivojlantiradi.

4. Nutq va Ijtimoiy Muloqot

- **Ijtimoiy Tajribalar:** Nutq ijtimoiy tajribalar va muloqot uchun zarurdir. Nutq orqali insonlar o'zaro aloqalarni o'rnatadi, fikrlarni almashadi, va ijtimoiy normlarni o'rganadilar.
- **Kommunikativ Ko'nikmalar:** Nutq ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. So'zlashuv, tinglash, savol berish va javob berish kabi kommunikativ ko'nikmalar ijtimoiy munosabatlarni yaxshilaydi va ijtimoiy moslashuvni osonlashtiradi.

5. Nutqning Psixologik Masalalari

- **Nutq Xatolari:** Nutqdagi xatolar va kamchiliklar psixologik muammolarni ko'rsatishi mumkin. Misol uchun, afaziya (nutqni tushunish yoki ifodalash qobiliyatining yo'qolishi) yoki disleksiya (o'qish va yozishda qiyinchilik) kabi holatlar psixologik yordamni talab qilishi mumkin.
- **Nutqning Ta'siri:** Nutqning psixologik salomatlikka ta'siri katta. Nutqdagi muammolar va qiyinchiliklar odamning o'ziga bo'lgan ishonchiga, emotsional holatiga va ijtimoiy muloqotlariga ta'sir qilishi mumkin.

Nutq va uning psixologik jihatlarini o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali. Nutq insonning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi va uni shakllantiradi. Nutqning psixologik jihatlarini o'rganish, nutqning qanday rivojlanishini, qanday ishlashini va uning psixologik holatlarga ta'sirini tushunishga yordam beradi. Nutq va psixologiyani o'zaro bog'liqligini anglash, bolalar va kattalar uchun samarali ta'lim va terapiya usullarini ishlab chiqishga yordam beradi.

2. Nutq buzilishlari tahlili, shuningdek, nutq rivojlanishini norma va patologiyada o'rganish, organizm funksional sistemasi shakllanishining umumiy qonuniyatlari (sistemagenez). Nutq Buzilishlari Tahlili, Nutq Rivojlanishini Norma va Patologiyada O'rganish, Organizmlar Funksional Sistemasi Shakllanishining Umumiy Qonuniyatlari (Sistemagenez)

Nutq Buzilishlari Tahlili

Nutq buzilishlari, yoki disartriya, afaziya, disleksiya kabi holatlar, nutqning to'liq yoki qisman buzilishlarini ifodalaydi. Nutq buzilishlarini tahlil qilishda quyidagi asosiy jihatlarni hisobga olish lozim:

1. **Talaffuz Buzilishlari:** Nutqdagi talaffuzdagi buzilishlar ko'pincha tovushlarning to'g'ri chiqarilmasligi bilan bog'liq bo'ladi. Misol uchun, "s" tovushini "sh" yoki "f" tovushini "p" deb talaffuz qilish.
2. **Grammatik Buzilishlar:** Nutqdagi grammatik buzilishlar jummalarni tuzishda va so'zlarning to'g'ri shakllarini qo'llashda qiyinchiliklarni o'z

ichiga oladi. Bolalarda grammatik buzilishlar, masalan, fe'ning noto'g'ri shakllari yoki mos kelmaydigan so'z birikmalari shaklida namoyon bo'lishi mumkin.

3. **Leksik Buzilishlar:** Leksik buzilishlar so'zlarning noto'g'ri qo'llanishi, so'z boyligining cheklanishi yoki so'zlarni tanlashdagi qiyinchiliklarni anglatadi. Masalan, bolalar yangi so'zlarni o'rganishda yoki mavjud so'zlarni noto'g'ri ishlatishda qiynalishlari mumkin.
4. **Nutqni Tushunishdagi Buzilishlar:** Nutqni tushunishdagi buzilishlar, masalan, gapning ma'nosini anglash yoki so'zlarning mazmunini tushunishda qiyinchiliklarni o'z ichiga oladi. Bu turdagi buzilishlar afaziya yoki boshqa til rivojlanishi bilan bog'liq kasalliklarda uchraydi.

Nutq Rivojlanishini Norma va Patologiyada O'rganish

- **Norma:** Nutq rivojlanishining norma yoki sog'lom rivojlanish holati, bolaning yoshiga mos ravishda nutq ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Nutq rivojlanishining norma bilan bog'liq jihatlari quyidagilardan iborat:
 - **Tilni O'zlashtirish:** Bolalar o'z yoshiga mos ravishda so'zlarni, grammatik qoidalarini va nutqiy strukturalarni o'zlashtiradilar.
 - **Kommunikativ Qobiliyatlar:** Nutq rivojlanishi bolaning kommunikativ qobiliyatlarini oshiradi, ya'ni fikrlarni ifodalash va boshqalar bilan muloqot qilish qobiliyatini rivojlantiradi.
 - **Kognitiv Rivojlanish:** Nutq kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlaydi, fikrlash, tushunish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi.
- **Patologiya:** Nutq rivojlanishida patologik holatlar ko'pincha organizmning fiziologik yoki psixologik muammolari bilan bog'liq bo'ladi. Nutq patologiyasining asosiy turlari:
 - **Afaziya:** Nutqni tushunish yoki ifodalash qobiliyatining yo'qolishi yoki buzilishi. Afaziya miyaning nutq markazlarida muammolar mavjud bo'lishi natijasida yuzaga keladi.

- **Disartriya:** Nutq muskul tizimining buzilishi natijasida yuzaga keladigan talaffuz muammolari. Disartriya ko‘pincha miyaning motor funktsiyalaridagi muammolar bilan bog‘liq bo‘ladi.
- **Disleksiya:** O‘qish va yozishda qiyinchiliklar. Disleksiya ko‘pincha nutq rivojlanishi va tilning o‘zlashtirilishida qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Organizmlar Funktsional Sistemasi Shakllanishining Umumiy Qonuniyatlari (Sistemagenez)

Sistemagenez, yoki organizm funktsional sistemalarining shakllanishi, organizmning rivojlanishida tizimli o‘zgarishlarni o‘rganadi. Nutq rivojlanishidagi sistemagenez quyidagi jihatlarni o‘z ichiga oladi:

1. **Funktsional Sistemalarning Tashkil Topishi:** Nutq rivojlanishi davomida organizmning funktsional tizimlari, masalan, motorik, kognitiv va emotsional tizimlar o‘zaro muvofiqlashtiriladi va tizimlarning ishlash usullari o‘zgaradi. Bu tizimlarning shakllanishi bolaning nutq rivojlanishiga bevosita ta’sir qiladi.
2. **Tizimlararo Munosabatlar:** Nutq rivojlanishida turli funktsional tizimlar, masalan, til markazlari, motor funktsiyalar va psixologik holatlar o‘rtasidagi munosabatlar muhim rol o‘ynaydi. Bu tizimlar o‘zaro bog‘liq va bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi, natijada nutq funktsiyalarining shakllanishi amalga oshadi.
3. **Rivojlanish Bosqichlari:** Nutq rivojlanishida tizimlarning shakllanishi turli bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Har bir bosqichda yangi funktsiyalar va ko‘nikmalar rivojlanadi, bu bolaning nutq qobiliyatlari va umumiy rivojlanishiga ta’sir qiladi.
4. **Norma va Patologiya:** Sistemagenez normativ rivojlanish va patologik holatlar o‘rtasidagi farqlarni tushunishga yordam beradi. Normal rivojlanish tizimlarning uyg‘un ishlashini, patologiya esa bu tizimlarda muammolar va buzilishlarni ko‘rsatadi.

Nutq buzilishlari tahlili, norma va patologiyada nutq rivojlanishini o'rganish, va organizm funksional sistemasi shakllanishining umumiy qonuniyatlari nutq rivojlanishining chuqur tushunilishi uchun zarurdir. Nutq rivojlanishi kompleks jarayon bo'lib, organizmning turli tizimlarining muvofiqlashuvini, funksional tizimlarning shakllanishini va ularning bir-biriga ta'sirini o'z ichiga oladi. Nutq patologiyalarini o'rganish va normal rivojlanishni tushunish orqali samarali ta'lim va terapiya usullarini ishlab chiqish mumkin

Nazorat savollari

1. Nutq va uning psixologik jihatlarini izohlang
2. Nutq buzilishlarini tahlil qiling
3. Nutq rivojlanishini norma va patologiyada o'rganish qanday amalga oshiriladi?
4. Organizm funksional sistemasi shakllanishining umumiy qonuniyatlari fanda qanday nomlanadi?

4-mavzu: Tilning tizimli tuzilishi haqida tushuncha (2 soat)

Reja

1. Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibi
2. Tilning ushbu tarkibiy qismlarining muayyan qonuniyatlar asosida o'zaro bog'lanib, butun bir tizimni tashkil etishi
3. Tilning rivojlanishi, ichki qurilishi, tilning murakkab tizim ekanligi

1. Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibi. Til insonning muloqot qilish uchun ishlatadigan muhim vositasidir va uning uchta asosiy tarkibiy qismi mavjud: fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lug'at tarkibi. Har bir qism tilning samarali va to'g'ri ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Quyida bu uchta tarkibiy qismning har biri haqida batafsil ma'lumot keltirilgan.

1. Tilning Fonetik Tuzilishi

Fonetik tuzilish tilning ovoz tizimini ifodalaydi. Bu tilning qanday tovushlardan tashkil topishini va bu tovushlarning qanday ishlatilishini ko'rsatadi.

- **Fonemalar:** Fonemalar tilning eng kichik ma'no ajratkich birliklari bo'lib, har bir fonema tilning tovush tizimida alohida ahamiyatga ega. Fonemalar ayrim tovushlarni boshqa tovushlardan ajratadi va so'zlarning ma'nosini

o'zgartiradi. Masalan, ingliz tilida /p/ va /b/ fonemalari "pat" va "bat" so'zlaridagi ma'no farqini yaratadi.

- **Tovushlarning Shakllanishi:** Fonetik tuzilishda tovushlarning qanday shakllanishi va artikulyatsiya (tovushlarni chiqarish usullari) ko'rib chiqiladi. Bu tovushlarning qattiq yoki yumshoq, ovozli yoki ovozsiz, shuningdek, yer osti yoki yer usti tovushlari kabi klassifikatsiyasini o'z ichiga oladi.
- **Intonatsiya va Ritim:** Intonatsiya (so'z yoki jumladagi ovoz balandligi va tonini o'zgartirish) va ritim (nutqdagi ritmik yoki tematik struktura) fonetik tuzilishni shakllantiradi. Bu elementlar so'zlarning emotsional va ma'noli kontekstini belgilaydi.

2. Tilning Grammatik Qurilishi

Grammatik qurilish tilning qanday tuzilishini va qoidalarini belgilaydi. Grammatik tuzilish tilning sintaktik va morfologik jihatlarini o'z ichiga oladi.

- **Sintaksis:** Sintaksis so'zlarning va iboralarining qanday tartibda joylashtirilishini belgilaydi. Bu jumla va iboralar qurilishining qoidalarini o'z ichiga oladi. Masalan, ingliz tilida "Subject-Verb-Object" (S-V-O) tartibi asosiy grammatik tuzilma hisoblanadi, ya'ni jumlada subyekt, fe'l va obyekt qanday ketma-ketlikda joylashtiriladi.
- **Morfologiya:** Morfologiya so'zlarning tarkibi va ularning shakllanishini o'rgatadi. Bu so'zning ildizlari, qo'shimchalar va tushunchalarning birikmasidan iborat. Morfologiya so'zlarning turli shakllarini, vaqt, shaxs, son va holatlarni ifodalashni ko'rsatadi.
- **Sintaktik Qoidalar:** Tilning sintaktik qoidalari so'zlarni qanday tartibda joylashtirish va jumlar qurishni aniqlaydi. Bu qoidalar tilning grammatik tuzilishini belgilaydi va tilni aniq va tushunarli qilishga yordam beradi.

3. Tilning Lug'at Tarkibi

Lug'at tarkibi tilning so'zlar to'plamini va ularning ma'nolarini ifodalaydi. Lug'at tarkibi tilning leksik qismini tashkil qiladi.

- **Soʻzlar:** Tilning lugʻat tarkibi soʻzlardan iborat boʻlib, har bir soʻz maʼno va kontekstga ega. Soʻzlarning maʼnolari tilning semantik tizimida muhim rol oʻynaydi. Soʻzlar tilning leksik tizimini shakllantiradi.
- **Soʻz Birikmalari:** Soʻz birikmalari (phrases) bir necha soʻzlarning birikmasidan iborat boʻlib, ular tilning lugʻat tarkibiga qoʻshiladi. Soʻz birikmalari muayyan maʼnoni ifodalaydi va grammatik qoidalarga mos keladi.
- **Idiomalik ifodalar:** Idiomalik ifodalar (idioms) tilning maxsus soʻz birikmalari boʻlib, ular toʻliq maʼnoni anglatadi, lekin har bir soʻzning alohida maʼnosi bilan bogʻliq emas. Masalan, ingliz tilida “kick the bucket” iborasi “oʻlish” maʼnosini anglatadi.

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lugʻat tarkibi bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, tilning toʻgʻri va samarali ishlashini taʼminlaydi. Fonetik tuzilish tovushlarning qanday tashkil topishini va ifodalashni koʻrsatadi, grammatik qurilish soʻzlarning va jumllalarining qanday tuzilishini belgilaydi, va lugʻat tarkibi tilning soʻzlar toʻplamini va ularning maʼnolarini oʻz ichiga oladi. Har bir tarkibiy qism tilning toʻgʻri ishlashida muhim ahamiyatga ega va tilning murakkab strukturasi tushunishda yordam beradi.

2. Tilning ushbu tarkibiy qismlarining muayyan qonuniyatlar asosida oʻzaro bogʻlanib, butun bir tizimni tashkil etishi. Til, inson muloqotining asosiy vositasi sifatida, bir necha tarkibiy qismlardan tashkil topadi: fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lugʻat tarkibi. Bu qismlar bir-biri bilan muvofiqlashgan holda, tilning murakkab tizimini tashkil etadi. Har bir qismning oʻzaro bogʻlanishi va butun tizimni tashkil etish jarayoni quyidagi qonuniyatlar asosida amalga oshiriladi:

1. Fonetik Tuzilish

Fonetik tuzilish tilning tovush tizimini ifodalaydi va soʻzlarning talaffuzini belgilaydi. U tilning fonemalari, intonatsiya va ritim orqali nutqning asosiy fonetik parametrlarini oʻz ichiga oladi.

- **Fonemalar va Tovushlar:** Fonemalar tilning tovush asoslarini tashkil etadi. Har bir fonema til tizimida alohida rol oʻynaydi, va ularning oʻzaro taʼsiri

soʻzlarning maʼnosini aniqlaydi. Masalan, /p/ va /b/ fonemalari "pat" va "bat" soʻzlarida farq qiladi.

- **Fonologik Qonuniyatlar:** Fonetik tizimdagi tovushlarning qanday bir-biriga mos kelishi, yaʼni fonologik qonuniyatlar, tilning talaffuz strukturasi va intonatsiya tizimiga taʼsir koʻrsatadi. Fonologik qonuniyatlar, tovushlarning joylashishi va ularning oʻzaro aloqalari tilning fonetik tuzilishini belgilaydi.

2. Grammatik Qurilish

Grammatik qurilish tilning sintaktik va morfologik tuzilishini tashkil etadi. Bu soʻzlarning va iboralarining qanday tartibda joylashtirilishini va qanday oʻzgarishini belgilaydi.

- **Sintaktik Qonuniyatlar:** Sintaksis soʻzlarning qanday tartibda joylashtirilishini va jumlar qanday qurilishini belgilaydi. Sintaktik qonuniyatlar tilning grammatik qoidalarini, jumlalarining tuzilishini va ifodali strukturani oʻz ichiga oladi. Masalan, ingliz tilida S-V-O (Subject-Verb-Object) tartibi asosiy sintaktik qonuniyat hisoblanadi.
- **Morfologik Qonuniyatlar:** Morfologiya soʻzlarning tarkibiy qismlarini, qoʻshimchalarni va oʻzgarishlarni oʻrgatadi. Morfologik qonuniyatlar soʻzlarning shakllanishi, ularning grammatik funksiyalari va oʻzgarishi jarayonlarini belgilaydi. Morfologiya soʻzlarning turli shakllarini, vaqt, shaxs, son va holatlarni ifodalashni koʻrsatadi.

3. Lugʻat Tarkibi

Lugʻat tarkibi tilning soʻzlar toʻplamini va ularning maʼnolarini ifodalaydi. Bu qism tilning leksik strukturasi tashkil etadi.

- **Soʻzlar va Ularning Maʼnolari:** Lugʻat tarkibi tilning soʻzlar toʻplamini va ularning maʼnolarini oʻz ichiga oladi. Soʻzlarning maʼnosi va ularning kontekstdagi ishlatilishi tilning leksik tizimini shakllantiradi.
- **Soʻz Birikmalari va Idiomalik Ifodalar:** Soʻz birikmalari va idiomalik ifodalar tilning lugʻat tarkibiga qoʻshiladi. Ular tilning oʻziga xos maʼnolarini va madaniy kontekstlarini ifodalaydi. Misol uchun, "break the ice" iborasi muayyan madaniy kontekstda "buzoqni sindirish" maʼnosini anglatadi.

Tizimni Tashkil Etish

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug‘at tarkibi bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi qismlardir. Bu qismlar bir butun tizimni tashkil etadi va quyidagi qonuniyatlar asosida o‘zaro bog‘lanadi:

- **O‘zaro Ta’sir:** Fonetik, grammatik va lug‘at qismlari bir-birini qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, so‘zlarning talaffuzi (fonetik) grammatik qoidalar va so‘z birikmalari (grammatik) orqali ifodalanadi, va bu so‘zlar lug‘at tarkibida mavjud bo‘ladi.
- **Integratsiya:** Tilning barcha qismlari bir-biriga integratsiya qilingan holda ishlaydi. Fonetik tuzilish so‘zlarning to‘g‘ri talaffuzini ta’minlaydi, grammatik qurilish so‘zlarning qanday tartibda ishlatilishini belgilaydi, va lug‘at tarkibi so‘zlarning ma’nolarini belgilaydi.
- **Tizimiy Integratsiya:** Tilning fonetik, grammatik va lug‘at qismlari bir-biriga tizimli ravishda integratsiya qilingan bo‘lib, ular tilning kompleks tizimini tashkil etadi. Har bir qism tilning funksional va ma’naviy jihatlarini aniqlaydi va tilning samarali ishlashini ta’minlaydi.

Xulosa

Tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug‘at tarkibi bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi qismlardan iborat bo‘lib, ular bir butun tizimni tashkil etadi. Har bir tarkibiy qism tilning samarali ishlashini ta’minlaydi va tilning to‘g‘ri va aniq ishlashiga yordam beradi. Bu qismlarning o‘zaro bog‘lanishi va integratsiyasi tilning murakkab strukturasi va uning muloqotdagi rolini belgilaydi.

3. Tilning rivojlanishi, ichki qurilishi, tilning murakkab tizim ekanligi.

Til inson muloqotining asosiy vositasi bo‘lib, uning rivojlanishi, ichki qurilishi va murakkab tizimligi insoniyatning madaniy, ijtimoiy va psixologik rivojlanishini aks ettiradi. Tilning o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish uning qanday ishlashini, qanday rivojlanishini va qanday murakkab tizimni tashkil etishini o‘rganish uchun zarurdir.

1. Tilning Rivojlanishi

Til rivojlanishi insonning ona tili bilan tanishishi va undan foydalanish jarayonida amalga oshadi. Bu rivojlanish yoshga mos ravishda va turli bosqichlarda amalga oshadi.

- **Bola Nutqi Rivojlanishi:** Bolaning nutq rivojlanishi yangi tugʻilgan chaqaloqdan boshlab boshlanadi va ota-onalar, jamiyat va madaniyat taʼsirida amalga oshadi. Boshlangʻich bosqichlarda bola tovushlarni va soʻzlarni ajratishni oʻrganadi, soʻngra oddiy soʻz birikmalarini va jummalarni tuzishni boshlaydi. Rivojlanish davomida bola tilning morfologik va sintaktik qoidalarini oʻzlashtiradi.
- **Tildagi Oʻzgarishlar:** Tilning rivojlanishi davomida tildagi oʻzgarishlar va yangiliklar yuz beradi. Tilning yangi soʻzlar va iboralar bilan boyishi, grammatik qoidalarining oʻzgarishi va fonetik strukturaning rivojlanishi tilning dinamik tabiatini koʻrsatadi.
- **Tilni Oʻzlashtirish:** Tilning rivojlanishi oʻrganish va ijtimoiy muloqot orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon tilni oʻrganish, yangi soʻzlarni va grammatik qoidalarini oʻzlashtirishni oʻz ichiga oladi.

2. Tilning Ichki Qurilishi

Tilning ichki qurilishi uning struktural qoidalarini va komponentlarini oʻz ichiga oladi. Til ichki qurilishi fonetik, morfologik, sintaktik va leksik qismlardan tashkil topadi.

- **Fonetik Qurilish:** Fonetik qurilish tilning tovushlar tizimini tashkil etadi. Fonemalar, intonatsiya, va ritm tilning talaffuz asoslarini belgilaydi. Har bir tovush yoki fonema til tizimida alohida rol oʻynaydi.
- **Morfologik Qurilish:** Morfologiya soʻzlarning tarkibiy qismlarini va ularning shakllanishini oʻrgatadi. Soʻzlarning ildizlari, qoʻshimchalar, va affikslardan iborat boʻlib, morfologik qurilish soʻzlarning turli grammatik shakllarini yaratadi.

- **Sintaktik Qurilish:** Sintaksis soʻzlarning qanday tartibda joylashtirilishini va jummalarni qanday qurilishini belgilaydi. Bu tilning sintaktik qoidalarini va jummalarni tuzishda qoʻllaniladigan qoidalarni oʻz ichiga oladi.
- **Leksik Qurilish:** Leksik qurilish tilning soʻzlar va ularning maʼnolarini tashkil etadi. Lugʻat tarkibi soʻzlarning maʼnosi, soʻz birikmalari va idiomalik ifodalardan iborat.

3. Tilning Murakkab Tizimligi

Til murakkab tizim boʻlib, uning barcha qismlari oʻzaro bogʻlangan va bir-birini toʻldiruvchi tarzda ishlaydi. Tilning murakkab tizimligi quyidagi jihatlarni oʻz ichiga oladi:

- **Integratsiya:** Tilning fonetik, morfologik, sintaktik va leksik qismlari bir-biri bilan integratsiyalashgan holda ishlaydi. Har bir qism tilning samarali ishlashini taʼminlaydi va tilning toʻgʻri ifodalanishini qoʻllab-quvvatlaydi.
- **Dinamik Qonuniyatlar:** Tilning rivojlanishi va ishlashida dinamik qonuniyatlar mavjud boʻlib, bu qonuniyatlar tilning oʻzgarishini va yangi elementlarni qoʻshishni koʻrsatadi. Tilning dinamik tabiatida yangi soʻzlar, iboralar, va grammatik qoidalar paydo boʻladi.
- **Funksional Yagona Tizim:** Til bir butun tizim sifatida funksional birligini saqlaydi. Fonetik, morfologik, sintaktik va leksik qismlar tilning umumiy tizimini tashkil etadi va ular bir-biriga mos ravishda ishlaydi. Bu tizim tilning aniq va samarali ishlashini taʼminlaydi.
- **Kompleks Oʻzgarishlar:** Tilning murakkab tizimi turli darajalarda oʻzgarishlarni oʻz ichiga oladi. Bu oʻzgarishlar tilning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstlariga qarab yuz beradi.

Tilning rivojlanishi, ichki qurilishi va murakkab tizimligi inson muloqotining asosiy aspektlarini tashkil etadi. Tilning rivojlanishi bolaning tilni oʻrganish jarayonini, tilning ichki qurilishi uning struktural qoidalarini, va tilning murakkab tizimligi barcha qismlarning oʻzaro integratsiyasini koʻrsatadi. Tilning murakkab tizimi, uning barcha qismlarining bir-biri bilan bogʻlanishi va oʻzaro taʼsiri tilning samarali ishlashini taʼminlaydi va uning dinamik tabiatini ifodalaydi.

Nazorat savollari

1. Fonetika nima?
2. Adabiy tilning to'g'ri talaffuz qoidalari haqidagi bo'lim qanday nomlanadi?
3. Orfografiya nimani o'rganadi?
4. Grafika-tovush va harf munosabati qanday mazmunga ega?
5. Leksikologiya nima haqidagi bo'lim?
6. Frazzeologiya nimani o'rganadi?

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

5-mavzu: Bolalar nutqi rivojlanishini davrlashtirish (2 soat)

Mashg'ulot mazmuni: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi hamda Maktabgacha ta'limning Davlat standartlari asosida bola nutqiy indikatorlarini shakllantirish bo'yicha individual va jamoaviy ish olib borish.

Ilk qadam o'quv dasturida **Nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari** bo'yicha quyidagi indikatorlar talab etiladi. Kichik guruhda **3-4 yoshli sog'lom bola:**

- o'zining ayrim harakatlarini so'zlar bilan sharhlaydi;
- rasmda ko'rgan narsasi haqida so'zlaydi;
- kattalarning turli savollariga javob beradi (yaqin atrofiga tegishli);
- muloqot davrida faollik bildiradi;
- biror-bir parchani tinglab, tanish asarning nomini aytadi;
- kichik she'rni yoddan aytadi;
- kattalar tomonidan aytilgan tanish hikoya, ertakni davom ettiradi yoki tugallaydi.

O'rta guruhda 4-5 yoshli sog'lom bola:

- boshlangan hikoyani davom ettira oladi;
- voqea-hodisalar to'g'risida muhokama davrida savollar beradi va o'z fikrini bayon etadi;

- berilgan savolni tushunadi va unga javob beradi;
- muloqotda fe'l va sifatlarni faol qo'llaydi;
- ot va fe'llarni qo'llagan xolda murakkab bo'lmagan gaplar tuzadi (shifokor kasallarni davolaydi, sotuvchi sabzavotlarni sotadi);
- "ko'p", "bitta" ma'noda so'zlarni ishlatadi;
- turli ohangdagi so'zlarni imo-ishoralar yordamida nutqida ishlatadi;
- didaktik va so'z o'yinlari o'ynaydi.

Katta guruhda 5-6 yoshli sog'lom bola:

- kuzatayotgan hodisa va voqealarni tushuntirib beradi;
- umumlashtiruvchi so'zlarni to'g'ri qo'llaydi (meva, sabzavot, daraxtlar, qushlar, idish-tovoq);
- o'ziga nisbatan predmetlar joylashuvini ta'riflaydi (oldimda, stolda);
- so'zlarni mazmuniga ko'ra to'g'ri qo'llaydi;
- nutqida ma'nosiga monand asosiy so'z turkumlarini qo'llaydi;
- bir negizli so'zlarni (namuna asosida) tuza oladi (mushuk-mushukcha-mushukli);
- grammatik sodda va murakkab gaplar tuzadi;
- suhbatlasha oladi;
- kattalar yordamida ijodiy hikoya tuzadi;
- barcha tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz qiladi;
- xorijiy tilni bilishi:
- salomlashish va xayrlashish so'zlarini qo'llaydi;
- 10 gacha sanashni biladi;
- Asosiy ranglar nomini biladi (oq, sariq, qizil, yashil, ko'k, qora).

Tayyorlov guruhda 6-7 yoshli sog'lom bola:

- o'z ona tilida erkin so'zlashadi; so'z turkumlarini yoshiga monand mustaqil, grammatik to'g'ri qo'llaydi;
- gapdan sinonim va antonimlarni topa oladi va berilgan so'zlarga ularni moslaydi;

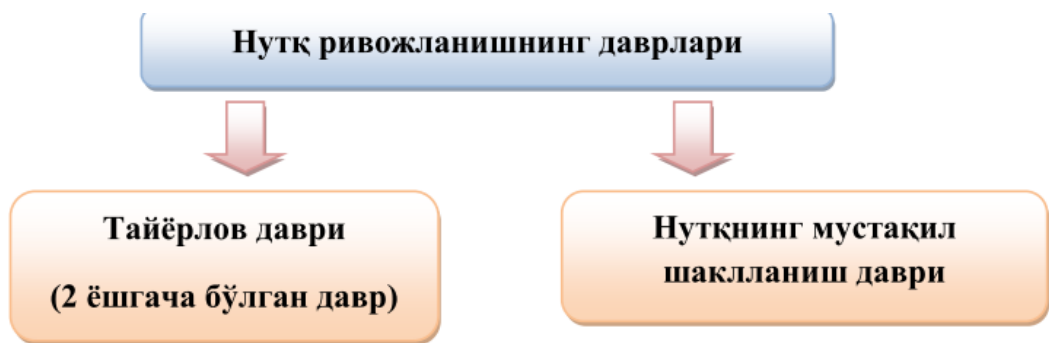
- ko‘p ma’noli so‘zlarning turli ma’nolarini farqlaydi;
- turli gaplarni tuzadi;
- shaxsiy tajribasiga tayanib, rasm yuzasidan tasviriyl hikoyani mustaqil tuzadi;
- turli janrdagi badiiy asarlarni ifodali hikoyalaydi;
- guruh muhokamasida muloqotga kirishib va tinglab ishtirok etadi;
- qofiyalar tuzadi, topishmoqlar topadi;
- nutqida xorijiy so‘zlarni qo‘llaydi;
- kichik she’rlarni, qofiyalarni so‘zlab berishi mumkin;
- yil fasllari nomini biladi (bahor, yoz, kuz, qish).

Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim-tarbiya berishda eng asosiy vazifalardan biri bolalarga ona tilini o‘rgatish, nutqini rivojlantirish, nutqiy munosabatga, muomalaga o‘rgatishdir. Nutq o‘stirish uslubiyoti pedagogik fan bolib, Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda nutqni shakllantirishga qaratilgan pedagogik qonuniyatlarni o‘rganadi.

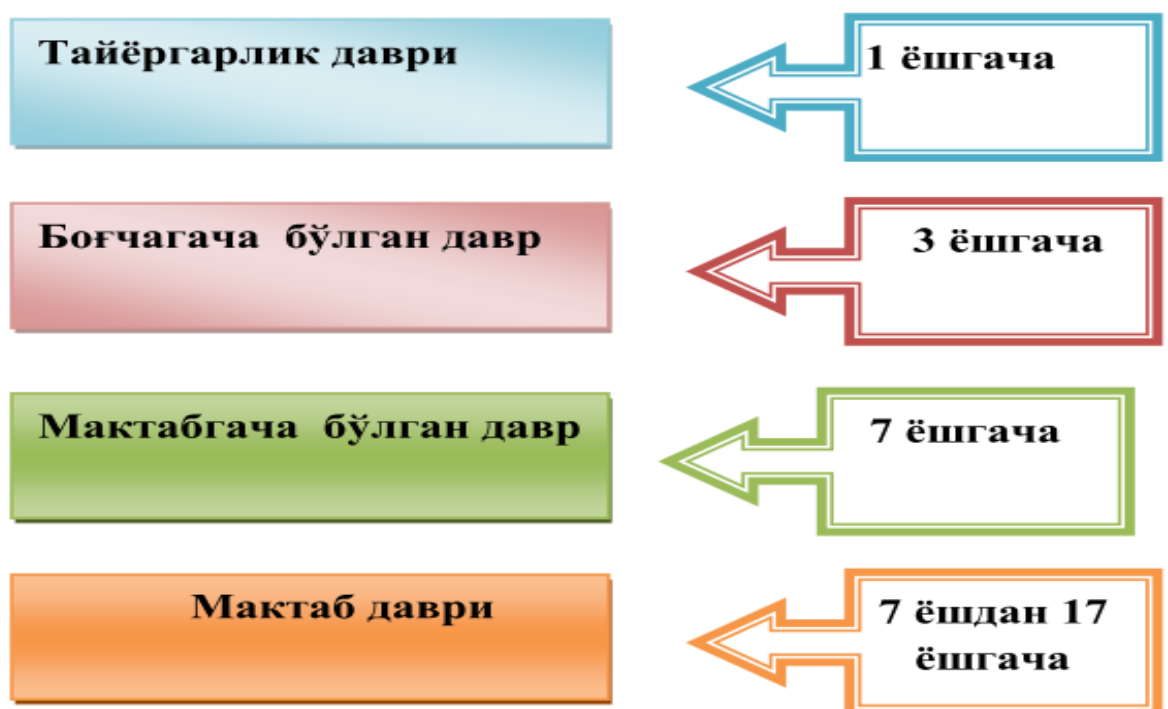
Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqning to‘g‘ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to‘g‘ri nutq muxiti va ta’lim-tarbiyaga bog‘liq. Nutq tug‘ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan bir qatorda shakllanib boradi. Nutq buzilishlarini o‘rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo‘lini, bu jarayonning o‘ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o‘ynovchi sharoitni bilish lozim.

Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda to‘g‘ri va aniq tarbiyaviy-tuzatish ish rejasini tuzish uchun bola nutqining rivojlanish qonuniyatlarini yana bir karra bilish zarur hisoblanadi. Mualliflar bola nutqining shakllanish davrlarini turlicha ko‘rsatadilar, ularni har xil nomlaydilar va har birining yosh chegaralarini turlicha ifodalaydilar.

G.L.Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishni ikki davrga ajratadi:

A.N.Leontev nutqning shakllanishini 4 davrga bo‘lib ko‘rsatadi:

Nazorat savollari

1. Nutq uslubiyoti fani nimani o‘rganadi? Uning maqsadi nimadan iborat?
2. Nutq o‘stirish uslubiyoti qanday savollarga javob beradi?
3. Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda ona tilining ahamiyati nimadan iborat?
4. Til tafakkur quroli va muomala vositasi deganda nimalarni tushunasiz?
5. Bolalarni axloqiy va estetik ruhda tarbiyalashda ona tilining roli qanday?
6. Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalar nutqini rivojlantirish bo‘yicha ish vazifalari, mazmuni nimalardan iborat?

6-mavzu: So'zning tovushli shaklini o'zlashtirish (4 soat)

Mashg'ulot mazmuni: Tovushning murakkab artikulyatsion faoliyat natijasi hamda muayyan akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari bilan ajralib turadigan eng kichik nutq birligi ekanligi. Tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi vosita (tebrantiruvchi kuch) lar. Havo oqimi mashqlari orqali tovushlar hosil qilish. Ovoz (un) hosil qilish mashqlaridan amalda foydalanish usullari. Fonetika va fonologiya tushunchalari.

Bola tug'ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig'idan iborat bo'ladi. To'g'ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin, ana shu qichqiriq va yig'i nutq apparatining 3 bo'limini (nafas olish, ovoz hosil bo'lish, artikulyatsion) rivojlanishda katta rol o'ynaydi. Ikki hafta o'tgach, bola gapirayotgan odamning ovoziga e'tibor bera boshlaydi. Unga gapirayotganda quloq soladi, yig'lashdan to'xtaydi. Bu davrda lug'at boyligining o'sishi davom etadi.

Bolaning 4-6 yoshida uning lug'at boyligi o'sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni ham rivojlanib boradi. Bola hayotining 4-yiliga kelib, ular o'z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo'llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa qo'shma gaplardan erkin foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo'shimcha savollarsiz hikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi.

Bola avval unli va undoshlarni, so'ng sonor, shovqinli tovushlarni ajrata boshlaydi. Normada 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo'lishi lozim. Bu vaqtda kelib, tovushlarni to'g'ri talaffuzning shakllanishi tugallanadi va bola har tomonlama to'g'ri aniq gapira oladi.

7 yoshdan 17 yoshgacha bo'lgan davrning o'ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqining rivojlanishi oldingi davrlarga nisbatan ongli ravishda ro'y beradi.

Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarini egallaydilar. Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq yetakchi rol o'ynaydi. Grammatik konstruksiyalar ham murakkablashib boradi, **chunki, agar, qachonki** kabi bog'lovchilarni ishlata boshlaydilar. Bu bolaning tafakkur jarayonlari

murakkablashib borayotganligini va bu nutqda o'z ifodasini topayotganligini ko'rsatadi. Bola nutqining rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir. Buning uchun: bola ruhiy va jismoniy jihatidan sog'lom bo'lishi, normal aqliy qobiliyatga ega bo'lishi, normal eshitish va ko'rishi, yetarli darajada ruhiy faollikka ega bo'lishi, gaplashish ehtiyojiga ega bo'lishi, to'g'ri nutq muhitiga ega bo'lishi lozim. Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o'zlashtirib olishga, atrof-olam haqidagi bilim va tasavvurlarini kengaytirishga imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Tovush (tilshunoslikda) nutq, tovushi - kishining murakkab artikulyatsion faoliyat natijasi hisoblangan, muayyan akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari bilan ajralib turadigan eng kichik nutq birligi. Talaffuz usuliga muvofiq holda Tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi haqida fikr yuritiladi. Har bir nutq tovushi artikulyatsion jihatdan talaffuz a'zolarining murakkab harakati natijasida paydo bo'ladi. Akustik jihatdan esa, har qanday boshqa tovush singari, havo muhiti orqali tarqaladigan tebranma harakat sifatida ta'riflanishi mumkin. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi vosita (tebrantiruvchi kuch) o'pkadan nafas yo'li orqali chiqib, avval bo'g'izga va undan og'iz bo'shlig'iga, ba'zan burun bo'shlig'iga o'tadigan havo oqimidir. Ovoz (un), asosan, bo'g'izda hosil bo'ladi. Unda ko'ndalang joylashgan elastik, yupqa tovush (un) paychalari mavjud bo'lib, so'zlash paytida o'pkadan chiqayotgan havoning kuchi bilan titraydi va ovoz hosil qiladi. Unlilar, sonorlar va jarangli undoshlardagi ovoz ana shuning natijasidir. Bo'g'iz orqali o'tgan havo oqimi til, tanglay, tish yoki ikki labning to'sqinligiga duch kelib, shovqin paydo qiladi, natijada jarangsiz undoshlar hosil bo'ladi.

Tovushlar so'z va grammatik ko'rsatkichlarni shakllantirish hamda ularni birbiridan farqlash, ajratish uchun xizmat qiladi. Bunday xususiyatli Tovushlar fonema deb yuritiladi, biroq barcha Tovush ham fonema bo'la olmaydi. Tovush (fonema)lar bir necha jihatdan tasnif qilinadi. Ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra, ular avvalo 2 ga bo'linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar

Artikulyasiya - muayyan tovushni hosil qilishda nutq a'zolari (lab, til va b.)ning harakati, holati, ishtiroki. **Artikulyatsiya mashqlari** - bu tilni, lablarni, yonoqlarni va pastki jag'ni mashq qilish mashqlari. Tovushlar va sozlarni aniq va to'g'ri talaffuz qilish uchun aynan shu organlar javobgardir. Artikulyatsiya mashqlari nutq organlarining harakatchanligini oshiradi, ularning harakatlari kuchini oshiradi, shuningdek, bolaga til va lablarning to'g'ri holatini eslab qolishga yordam beradi. Bola bilan mashqlarni kuniga 2-3 marta oyin uslubida bajarish tavsiya etiladi.

Akustika (yun. akustikos — eshitaman) — fizikaning tovush hodisalarini, ya'ni jismda mexanik to'liqlarning paydo bo'lishi, tarqalishi va ularni qabul qilish jarayonlarini, tovush hodisasi bilan boshqa fizik hodisalar orasidagi bog'lanishni o'rganadigan bo'limi. Tovushning tarqalish va qaytish qonunlari Yevklid zamonida aniqlangan edi. 17-asrga kelib, tonning yuksakligi va tebranishlar soni orasida bog'lanish borligi aniqlandi.

Tovushlar asosan ikki asosiy akustik belgiga ega: **amplituda va chastota**. **Amplituda (tebranish to'liqini)** eshitilishi jihatdan tovushning kuchiga (ovozning baland yoki pastligiga) to'g'ri keladi. Agar tebranish harakati tez bo'lsa, tovush baland tebranish chastotasiga ega bo'ladi. Aks holda past chastotali tovush hosil bo'ladi. Tebranish chastotasi gers (yoki har sekunda qaytariluvchi sikl) bilan o'lchanadi. Bir gers bir sekunda bo'ladigan tebranish davriga tengdir.

Chastota tovushlarni bir-biridan farq-lash uchun zarur bo'lgan akustik belgi hisoblanadi. Odamning tovush chastotasini eshitib his qila olish qobiliyati chegaralangan. Biz 15 dan to 15000 gersgacha bo'lgan tovushlarni eshitib his qila olamiz. Juda sekin (15 gersdan kam) yoki juda tez (20000 gersdan yuqori) tebranishga ega bo'lgan tovushlarni umuman eshitish mumkin emas. Shu sababli bunday tebranishga ega bo'lgan tovushlarni eshitish uchun maxsus uskuna va apparatlar zarur bo'ladi.

Tovush tilning eng kichik nutq birligi bo'lib, uning murakkab artikulyatsion faoliyati, akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari mavjud. Tovushlarni hosil qilishda havo oqimi va tebrantiruvchi kuchlar muhim rol o'ynaydi.

Quyida tovushning bu xususiyatlari va tovushlarni hosil qilish mashqlari haqida batafsil ma'lumot keltirilgan.

1. Tovushning Artikulyatsion Faoliyati

Tovush artikulyatsion faoliyatning natijasidir. Artikulyatsiya – bu tovushlarni chiqarishda til va lablar, og‘iz qattiq to‘siqlarini, tish va boshqa organlarning birgalikdagi harakatlarini o‘z ichiga oladi.

- **Tovushni Hosil Qilish:** Tovush hosil qilishda nafas olish organlari (o‘pka), ovoz quti (larinqs), va til, lablar kabi artikulyatsiya organlari birgalikda ishlaydi. Tovush hosil qilish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:
 - **Havo Oqimi:** O‘pka orqali chiqarilgan havo oqimi ovoz qutisida tebranishni yuzaga keltiradi.
 - **Artikulyatsiya:** Tovushning sifatini va rangini belgilovchi til, lablar, va boshqa organlarning holati va harakatlari.
- **Artikulyatsiya Turlari:** Tovushlar artikulyatsiya jihatidan ikki asosiy turga bo‘linadi:
 - **Vokal:** Ovoz qutisi orqali doimiy havo oqimi bilan hosil qilinadi (masalan, "a", "e" tovushlari).
 - **Konsonant:** Havo oqimi qattiq to‘siqlar, darajalar va holatlar orqali cheklangan yoki to‘siqlangan (masalan, "p", "t" tovushlari).

2. Tovushning Akustikasi

Tovushning akustikasi tovushning fizik xususiyatlarini o‘rganadi va tovushning qanday eshutilishiga ta’sir ko‘rsatadi.

- **Akustik Xususiyatlar:**
 - **Chastota (Pitch):** Tovushning balandligini belgilaydi va ovozning qanchalik yuqori yoki past ekanligini aniqlaydi.
 - **Amplitude (Loudness):** Tovushning kuchi yoki balandligini bildiradi. Tovushning kuchliligi va yumshoqroq bo‘lishi amplitude orqali aniqlanadi.
 - **To‘g‘ri To‘lqinlar:** Tovush to‘lqinlari, ularning uzunligi, amplituda va chastotasi tovushning akustik xususiyatlarini belgilaydi.

- **Spektral Tahlil:** Tovushning spektral tahlili uning tarkibidagi chastotalar va ularning intensivligini aniqlaydi. Bu tovushning akustik tarkibini va uning ma'no va sifatini tushunishga yordam beradi.

3. Tovushning Persepsiyasi

Tovushning persepsiyasi uning idrok etilish jarayonini o'rganadi. Persepsiya – bu tovushning biz tomonidan qanday qabul qilinishi va tushunilishini o'z ichiga oladi.

- **Tovushni Idrok Etish:** Tovushni idrok etishda eshitish tizimi va miyada amalga oshiriladigan jarayonlar rol o'ynaydi. Idrok etish tovushning balandligi, uzunligi, va sifatini aniqlashda yordam beradi.

- **Tovushning Ma'nosi:** Ma'lum tovushlar ma'lum ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, musiqiy tonlar yoki nutq tovushlari ma'lum semantik ma'nolarni olib keladi.

4. Tovushlarni Hosil Qiluvchi Vositalar

- **Tebrantiruvchi Kuchlar:** Tovushlar havo oqimi va tebrantiruvchi kuchlar orqali hosil qilinadi. Ovozni hosil qilishda ovoz qutisi (larinqs) va boshqa artikulyatsiya organlari tebranishni yuzaga keltiradi.

- **Havo Oqimi:** Havo oqimi nafas olish organlaridan (o'pka) chiqarilgan havo orqali hosil qilinadi. Havo oqimi orqali tovushlarning qattiq to'siqlar, darajalar, va holatlar orqali hosil qilinishi amalga oshiriladi.

5. Ovoz (Un) Hosil Qilish Mashqlari

- **Nafas Olish Mashqlari:** Nafas olish mashqlari ovoz sifatini yaxshilash va to'g'ri talaffuz qilish uchun muhimdir. Masalan, chuqur nafas olish va nafasni nazorat qilish mashqlari.

- **Vokal Mashqlar:** Ovoz chiqarish mashqlari orqali unlarning to'g'ri talaffuzini rivojlantirish. Masalan, vokal mashqlarda turli tovushlarni qattiq va yumshoq holatda chiqarish.

- **Artikulyatsion Mashqlar:** Artikulyatsiya mashqlari til, lablar va boshqa organlarning harakatlarini rivojlantirish. Masalan, "ra-ta", "pa-ta" kabi mashqlar tovushlarning aniq va to'g'ri talaffuzini o'rgatadi.

- **Tovush Qayta Qo'llash Mashqlari:** Tovushni yanada aniqlash va qulay ishlatish uchun mashqlar. Masalan, muayyan tovushlarni takrorlash va ularni turli kontekstlarda ishlatish.

Tovush nutqning eng kichik birligi bo'lib, uning murakkab artikulyatsion faoliyati, akustik xususiyatlari va perseptiv jihatlari mavjud. Tovushlar havo oqimi va tebrantiruvchi kuchlar orqali hosil qilinadi. Ovoz hosil qilish mashqlari orqali tovushlarni samarali va to'g'ri ifodalashni o'rgatish mumkin. Tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi tilning murakkab tizimida muhim rol o'ynaydi va nutq sifatini oshirishda yordam beradi

Tovushning perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari yuqoridagi omillar bilan chambarchas bog'liqdir.

To'g'ri talaffuz uchun nafas mashqlari muhim ahamiyatga ega.

To'g'ri nafas olish texnikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. **Havo to'plash.** Nafasni burun orqali olib, u bilan qorin va belning yuqori qismidagi o'pkani boricha to'ldirishga harakat qiling. Bunda qorin kengayishi, yelkalar balandligi esa o'zgarmasligi kerak. Nafas olishning bu turi «diafragmal» deb ataladi va unda ko'proq diafragma va quyi qovurg'a mushaklari ishtirok etadi.
2. **Havo oqimining chiqishi.** Nafasni keng tomoq bilan chiqarish lozim, go'yo uning bilan qo'llarni isitish uchun harakat qilayotgandek.
3. **Tovush paydo bo'lishi vaqtida hiqildoqning to'g'ri joylashishi.** Hiqildoqni chuqur esnash vaqtida egallaydigan darajagacha pastga tushirish lozim. Esnash vaqtida uning joylashuvini qo'l bilan his eting, keyin qancha balandga ko'tarilishini aniqlab ko'ring.

Texnikaning mohiyati shundaki, ovoz boylamlar tebranishi tufayli hosil bo'ladi, havo oqimi esa unga balandlik beradi. Shu tariqa ovoz boylamlariga tushadigan yuk kamayadi va baqirish yoki baland suhbat tufayli ularning shikastlanish xavfi keskin kamayadi, ovoz esa baland va kuchli bo'ladi.

Ovoz apparatini shug'ullantirish

Ovozni chiroyli va yoqimli qilish uchun «i, e, a, o, o', u» tovushlar jadvalini chizing. Uning yordami bilan ovozning moslashuvchanligi va kuchini rivojlantirish

uchun ko'plab turli xil mashqlarni bajarishingiz mumkin. Bitta qiyin tomoni — barcha bunday ovoz mashqlarini iloji boricha balandroq bajarish zarur, shuning uchun uyda ovoz izolyatsiyasi yetarli darajada bo'lmasa, mashg'ulotlar uchun joy izlash kerak bo'ladi.

Ovoz uchun mashqqa misol:

- Boshlang'ich pozitsiyasi — tik turgan holatda, qomat tekis, yelkalar orqaga tortilgan, qo'llar qulay holatda erkin qo'yilgan;
- Biz bir tovushli ovoz bilan harakatni bajaramiz, masalan, uzoqdagi odamni chaqirish uchun;
- Har bir tovush bilan bu mashq takrorlanadi;
- Harakat o'zgartiriladi.

Ushbu masalada muntazamlik — muvaffaqiyat kalitidir. Faqat har kuni puxta bajarilgan mashqlar yaxshi natijalarga erishishga yordam beradi.

Fonetika (yunoncha: *phonetikos* — tovushga, tovush chiqarishga oid; tovushli, ovoqli) — 1) tilshunoslikning nutq tovushlarining hosil bo'lish usullarini va akustik xususiyatlarini; bo'g'in, nutqning pauza bilan ajraluvchi qismlarini o'rganuvchi bo'limi.

Fonologiya (fono... va ...logiya) — tilshunoslikning til tovush qurilishining strukturaviy (tuzilmaviy) va funksional (vazifaviy) qonuniyatlarini, tilning eng mayda, ma'no bildirmaydigan birliklari — bo'g'inlar, fonemalarning tuzilishi va amalda qo'llanishini o'rganuvchi bo'limi. Fonologiyaning fonetikadan farqi shundaki, uning diqqat markazida fizik hodisa sifatidagi tovushlarning o'zini emas, balki ularning nutqda yanada murakkabroq ma'noli birliklar — morfemalar, so'zlarning tarkibiy qismi sifatida bajaradigan vazifasini o'rganish turadi. Shu tufayli fonologiyani ba'zan funksional fonetika deb ham ataydilar.

Nazorat savollari

1. Tovushning murakkab artikulyatsion faoliyat natijasi hamda muayyan akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlarini tushuntiring
2. Tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi nima? Ularning farqi nimada?

3. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi vosita (tebrantiruvchi kuch) larga nimalar kiradi?
4. Havo oqimi mashqlari orqali tovushlar hosil qiling.
5. Ovoz (un) hosil qilish mashqlaridan amalda foydalanish usullarini tushuntiring.
6. Fonetika va fonologiya tushunchalarini izohlang

7-mavzu: Me'yordagi va patologik rivojlanish nazariyasi (2 soat)

Mashg'ulot mazmuni: Bolalarning me'yordagi va patologik rivojlanish xususiyatlari. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda yengil formadagi nutq buzilishlari. Ularni vaqtida to'g'ri tashxislash va davolash orqali bartaraf etish.

O'sib kelayotgan organizmni to'g'ri tarbiyalash uchun bola organizmini o'sish va rivojlanish kabi asosiy xususiyatlarini bilish zarur. O'sish va rivojlanish barcha tirik organizmlar kabi, odam organizmiga xos xususiyatdir. Organizmning har tomonlama o'sishi va rivojlanishi uning paydo bo'lgan vaqtdan boshlanadi. Bu murakkab jarayon hisoblanib, bir butun va bir-biriga bog'langandir.

O'sish deganda o'z tuzilishini saqlagan holda miqdor jihatdan ko'payishdir. Unda tana vazni, undagi hujayra va to'qimalarning ko'payishi hisobiga o'lchamining kattalashuvi tushuniladi. Hujayralarning ko'payishi natijasida tirik organizm o'lchamlarining ortishi, ya'ni bo'yni chizilishi, og'irlikning ortishi tushuniladi. Bola ma'lum yoshgacha to'xtovsiz, ammo o'sish davrida ayrim tana qismlarining nomutanosib o'sishi (bosh, oyoq, va qo'l suyaklari, ko'krak qafasi va qorin bo'shlig'i va ichki organlari) va turli yoshda har xil jadallikda bo'lib bunda o'sish protsessi barcha organizmlarda bir xil kechmaydi, uning yoshga oid chegaralari mavjud bo'lib, qizlar 18 yoshda o'g'il bolalar esa 20 yoshga kelib o'sishdan to'xtaydi. Ba'zi hollarda xotin-qizlar 21-22 yoshgacha, erkaklar esa 24-25 yoshga davr o'sishi mumkin. O'sish qatorida hujayrada ularning bajaradigan vazifasining ortishi jarayoni kuzatiladi. Bu rivojlanish jarayonidir.

Rivojlanish deganda esa sifat jihatdan yangilanish bo'lib, unda organizm tuzilishining murakkablashishi yoki to'qima va organlarning morfologik takomillashuvi tushuniladi. Rivojlanish tufayli butun bir organizmlarning

funksiyalari va xulq-atvori mukammallashadi.

Masalan: jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlariga bo'yni o'sishi, vazn, bosh aylanasi, ko'krak qafasi kabilar kiradi. Bu ikki jarayon notekislik, uzluksizlik, geteroxronik va akseleratsiya jarayonlari asosida yuzaga chiqadi. Bolaning o'sishi va rivojlanishi muayyan qonuniyatlar asosida boradi, bularga geteroxroniya va akseleratsiya kiradi. Organizmning normal holatida o'sish va rivojlanishi juda uzviy bog'langan va o'zaro bir-biriga ta'sir qilsa-da, biroq ular bir vaqtda sodir bo'lmaydi. Ular turli tezlikda boradi, chunki biror organ to'qimaning massasi ortishi uning ayni vaqtda funksional jihatdan takomillashuvini bildirmaydi. Bu hodisa geteroxroniya, ya'ni rivojlanishning notekisligi nomini olgan. U chaqaloqning yashab ketishini ta'minlaydi, chunki hayotiy muhim sistemalar boshqa organlardan tezroq rivojlanadi. Odam organizmi paydo bo'lganidan to vafot etgunga qadar ketma-ket keladigan morfologik, bioximik va fiziologik o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar o'sish va rivojlanish bosqichlarini yuzaga keltiruvchi irsiy faktorlarga bog'langan. Biroq, bu irsiy faktorlarni yuzaga chiqishida, yosh xususiyatlarini shakllanishida ta'lim, tarbiya, bolaning ovqatlanishi, turmushning gigiyenik sharoiti, uning kattalar bilan muloqoti, sport va mehnat faoliyati, umuman olganda insonning ijtimoiy hayoti katta ta'sir ko'rsatadi. Inson hayoti bu uzluksiz rivojlanish jarayonidir.

Nutqning normal shakllanishi uchun miya yarim korteksining ma'lum bir yetuklikka erishishi, artikulyar apparatning shakllanishi va eshitishning saqlanib qolishi kerak. Yana bir ajralmas shart - bu bolaning hayotining birinchi kunlaridan boshlab to'liq huquqli nutq muhiti. 1 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan nutqni rivojlantirishning asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Nutq buzilishi bo'lgan bolalar - bu normal eshitish va buzilmagan aql bilan nutq rivojlanishida og'ish bo'lgan bolalar. Nutq buzilishlari xilma-xil bo'lib, ular talaffuzning buzilishi, nutqning grammatik tuzilishi, lug'atning sayozligi, shuningdek, nutq tezligi va ravonligining buzilishida namoyon bo'lishi mumkin. Og'irlik darajasiga ko'ra, nutq buzilishlarini davlat maktabida o'qishga to'sqinlik qilmaydiganlarga va maxsus tayyorgarlikni talab qiladigan og'ir kasalliklarga bo'lish mumkin. "Nutq buzilishi, nutqiy

muomalaning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, aslida bo'lmagan ruhiy buzilishlarni, hissiy-irodaviy sohaning o'ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqarishi, uning xarakteridagi salbiy fazilatlar (tortinchoqlik, qat'iyatsizlik, odamovilik, salbiylik, nom ukam m allik tuyg'usi)ning rivojlanishi uchun yo'l ochib berishi mumkin". Biroq, ommaviy bolalar tashkilotlarida nutqi buzilgan bolalar ham alohida yordamga muhtoj. Ko'pgina "umumiy ta'lim" bolalar bog'chalarida nutq terapiyasi guruhlar mavjud bo'lib, ularda bolalarga nutq terapevti va maxsus ta'limga ega o'qituvchilar yordam beradi. Nutqni tuzatishdan tashqari, bolalar xotira, diqqat, fikrlash, umumiy va nozik motorli ko'nikmalarni rivojlantirish bilan shug'ullanadilar, savodxonlik va matematikani o'rgatadilar. Umumta'lim maktablari qoshidagi logopediya markazlarida maktab yoshidagi bolalarga yordam ko'rsatilmoqda. Nutq markazlariga talaffuzida nuqsoni bor, nutqi rivojlanmaganligi sababli yozishda nuqsoni bor, duduqlangan bolalar yuboriladi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarga samarali ta'lim, tarbiya berish, ijtimoiy moslashuvini yaratish uchun uning rivojlanish imkoniyat va xususiyatlarini to'g'ri baholay olishga bog'liqdir. Bu vazifani rivojlanish nuqsonlarini kompleks psixologo-pedagogik diagnostika qilish orqali amalga oshirish mumkin. Psixologopedagogik diagnostika rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning kamchiliklarini aniqlash, bolaning psixik-jismoniy xususiyatlarini e'tiborga olgan holda unga individual psixologo-pedagogik yondashuvni ta'minlaydi. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun maxsus maktabgacha va maktab ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatadi. Ushbu bolalarni psixik va jismoniy rivojlanishini ta'minlovchi ta'lim sharoitlar yaratilgan. Bunday sharoitlardan avvalo har bir bolaning xususiyatlari e'tiborga olgan xolda yakka yondashuvni talab etadi. Ushbu yondashuv maxsus dastur, metod, keraqli maxsus texnik vositalarni, maxsus tayyorgarlikka ega pedagog, psixolog, defektolog va boshqalar bilan birgalikda kerakli tibbiy - profilaktik hamda davolov tadbirlarini, maxsus ijtimoiy yordamni, maxsus ta'lim muassasalarini texnik va ilmiy-metodik jihatdan ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Rivojlanishdagi nuqsonlarni tashxis qilish uch bosqichni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqich - skrining nomini olgan. Ushbu bosqichda bola rivojlanishidagi orqada qolish, psixik-jismoniy kamchiliklari aniqlanadi, lekin ularning xarakteri va chuqurligi belgilash murakkab bo'ladi.

Ikkinchi bosqich - rivojlanishdagi nuqsonlarni differensial tashxis qilish. Ushbu bosqichning maqsadi rivojlanish nuqsonini turini (xil, toifasini) aniqlash. Uning natijalariga ko'ra bolaning imkoniyat va xususiyatlarini hisobga olgan xolda, ularning ta'lim olishlari uchun ta'lim muassasasini turi va dasturi, optimal pedagogik yo'llanmasi aniqlanadi. Psixologo-tibbiy-pedagogik komissiyaning faoliyati differensial diagnostikada yetakchi rolni egallaydi.

Uchinchi bosqich - fenomenologik. Uning maqsadi - bolaning individual xususiyatlari, ya'ni tafakkur faoliyatining xarakteristikasi, hissiy-iroda doirasi, ishchanlik qobiliyati, shaxsi o'rganilib u bilan ishlash bo'yicha korreksion rivojlantiruvchi individual shart-sharoitni tashkillashtirishdir.

Ma'lumki, nutq-odamlarning til vositasi bilan aloqa bog'lashlaridir. Odam nutq orqali munosabatga kirishib, o'zining bilimlarini faqat yakka tajriba hisobiga emas, balki juda ko'p avlod-ajdodlar tomonidan to'plangan ijtimoiy tarixiy tajriba hisobidan ham boyitadi. Nutq barcha aks ettirish jarayonlari kabi har bir odamning yakka hayoti davomida o'zlashtiriladi. Bola dastlabki nutqni egallayotgan davrda uning nutqi tovushlarga bo'lgan reaksiyasi juda umumlashgan xarakterga ega bo'ladi. Bolani nutqi rivojlanayotganda, u atrofdagi odamlar muloqoti ta'siri ostida rivojlanib boradi. Kar va zaif eshituvchi bolalar nutqi, lug'at boyligi oshishida va rivojlanishida bir qator qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Nutq buzilishi sabablari

1. **Genetik omillar** Ba'zi bolalar genetika tufayli nutq muammolari bilan tug'iladi. Masalan, agar ota-onalar yoki yaqin qarindoshlarda nutq buzilishi kuzatilgan bo'lsa, bolada ham bu muammo paydo bo'lishi ehtimoli yuqori bo'lishi mumkin. Bunday holatlar irsiy buzilishlar yoki xromosoma o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

2. **Nevrologik buzilishlar** Bolalarda nevrologik kasalliklar, masalan, miya falaji (serebral paralich), autizm spektridagi buzilishlar, miya shikastlanishi yoki tug'ma

miya nuqsonlari nutq rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Miya faoliyatidagi o'zgarishlar talaffuz qilish, so'z boyligi yoki nutq tuzilishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

3. Ijtimoiy va emotsional omillar Bolaning ijtimoiy muhitida kamchiliklar bo'lsa, nutq rivojlanishi sekinlashishi mumkin. Masalan, bola kam gaplashadigan yoki nutq bo'yicha o'rnak oladigan kishilarga ega bo'lmagan muhitda yashasa, uning nutqi rivojlanishi kechikishi mumkin. Shuningdek, stress, travma yoki boshqa psixologik omillar ham nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

4. Eshitish muammolari Eshitish qobiliyatidagi nuqsonlar ham bolalarning nutq rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Eshitish qobiliyatining pasayishi yoki yo'qligi bolaning tovushlarni o'rganishi va ularni to'g'ri talaffuz qilishida qiyinchiliklarga olib keladi.

5. Tibbiy va fizik omillar Ba'zi tibbiy holatlar ham nutq rivojlanishiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, og'ir nafas yo'llari infeksiyalari, og'iz va burun bo'shlig'idagi anomaliyalarning mavjudligi, nutq apparatining anatomik xususiyatlari (masalan, til qisqa bog'lamasi) nutq buzilishiga olib kelishi mumkin.

6. Rivojlanishning umumiy kechikishi Ba'zi bolalar o'z tengdoshlaridan ko'ra sekinroq rivojlanadi, bu nutq rivojlanishida ham aks etishi mumkin. Umumiy rivojlanishning kechikishi, jumladan, motor ko'nikmalarining kechikishi nutq rivojlanishida ham sezilarli farqni keltirib chiqaradi. Bolalarda nutq buzilishlari ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin va har bir holatda sabablarni aniqlash muhimdir. Vaqtida aniqlangan nutq muammolari va tegishli davolash choralari orqali bolalar sog'lom va to'laqonli rivojlanishlari mumkin. Shuning uchun otalar va mutaxassislar bolalarning nutq rivojlanishini muntazam kuzatib borishlari va zarurat tug'ilganda tegishli choralar ko'rishlari lozim.

Nazorat savollari

1. Bolalarning me'yordagi va patologik rivojlanish xususiyatlarini tushuntiring.
2. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda yengil formadagi nutq buzilishlarini kuzatish qanday amalga oshiriladi?

3. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda yengil formadagi nutq buzilishlarini vaqtida to'g'ri tashxislash necha bosqichni o'z ichiga oladi?
4. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda yengil formadagi nutq buzilishlarini davolash orqali bartaraf etishni qachon boshlash tavsiya etiladi?

8-mavzu: Bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi (2 soat)

Mashg'ulot mazmuni: O'zbek tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida fonetik mashqlarni tashkil etish. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tovush va harflarni o'rgatish bilan bog'liq noan'anaviy usullardan foydalanish.

Bolalar nutq rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ona tili tovushlarini o'zlashtiradilar. Bu jarayon murakkab bo'lib, har bir bola o'ziga xos tarzda nutq tovushlarini o'rganadi.

O'zbek tilida to'g'ri talaffuz qilish qoidalari, ya'ni orfoepik me'yorlar, tilning madaniy va adabiy jihatdan boy bo'lishiga katta hissa qo'shadi. Bu me'yorlar tilning go'zalligini, ifodalilik darajasini saqlab qolishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada O'zbek tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar haqida ma'lumot beriladi.

1. Unli tovushlarning talaffuzi

O'zbek tilida unli tovushlarning talaffuzi muhim ahamiyatga ega. Unli tovushlar (a, e, i, o, u, o') so'zlarda o'ziga xos ohangda talaffuz qilinadi. Masalan, "olma" so'zidagi [a] tovushi keng, aniq va to'g'ri talaffuz qilinishi lozim. Unli tovushlar ba'zan talaffuzda o'zgarishi mumkin, masalan, "kitob" so'zidagi [o] tovushi boshqa bo'g'inlardagi [o] tovushiga nisbatan qisqaroq aytiladi.

2. Undosh tovushlarning talaffuzi

O'zbek tilida undosh tovushlar to'g'ri talaffuz qilinishi zarur. Masalan, "q" va "k" tovushlari orasidagi farqni saqlash juda muhim, chunki bu tovushlar so'z ma'nosini o'zgartirishi mumkin: "qaymoq" va "kaymoq". Shuningdek, "g'" va "g" tovushlari ham to'g'ri talaffuz qilinishi kerak, masalan, "g'am" va "gam" so'zlarida bu tovushlar farqli talaffuz qilinadi.

3. Qo'sh undoshlarning talaffuzi

O'zbek tilida ikki undosh tovush ketma-ket kelganda, ular birlashib talaffuz qilinishi mumkin. Masalan, "kitobda" so'zida [d] va [t] tovushlari orasidagi farq yo'qolib, yumshoq talaffuz qilinadi: [kitobda]. Shuningdek, "shahar" so'zidagi "sh" va "h" tovushlari yumshoqroq talaffuz qilinadi: [shahar].

4. So'z urg'usi

O'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Masalan, "kitob", "do'kon", "o'qituvchi" so'zlarida urg'u oxirgi bo'g'inga tushadi. Biroq, ayrim xorijiy so'zlarda urg'u bosh bo'g'inga tushishi mumkin, masalan, "telefon", "internet". Shuningdek, ba'zi mahalliy so'zlarda urg'u o'rtadagi bo'g'inga tushishi mumkin, masalan, "o'rta".

5. Qo'shimchalarning talaffuzi

Qo'shimchalar qo'shilganda ba'zan tovushlarning o'zgarishi mumkin. Masalan, "-lar" qo'shimchasida, so'zdagi unli tovushning ta'sirida, [a] tovushi [o] tovushiga o'tishi mumkin: "bola" – "bololar". Bunday holatlarda talaffuzdagi farqlar adabiy me'yorlarga asoslanadi.

6. Ajratib talaffuz qilish

Ba'zi hollarda so'zlar orasidagi bo'g'inlarni to'g'ri ajratib talaffuz qilish kerak. Masalan, "do'st-lar" so'zida ikki undosh tovushni to'g'ri ajratish muhim: "do'stlar", emas "doslar". Bu orfoepik me'yor tilning to'g'ri talaffuz qilinishini ta'minlaydi. O'zbek tilidagi orfoepik me'yorlar tilning to'g'ri va aniq talaffuz qilinishini ta'minlaydi. Bu me'yorlarga rioya qilish nafaqat nutq madaniyatini, balki tilning umumiy estetik va adabiy saviyasini ham yuqori darajada saqlashga yordam beradi. Har bir til egasi bu me'yorlarga e'tibor qaratishi va ularga amal qilishi lozim, chunki orfoepik me'yorlarga rioya qilish o'zbek tilining boyligi va go'zalligini saqlab qolishning asosiy kafolatlaridan biridir.

Bolalarda tovush va harflarni o'rgatish bilan bog'liq noan'anaviy usullardan foydalanish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Boshlang'ich bosqich: Gung'illash va ag'ulash (0-6 oy)

Bola hayotining dastlabki oylarida nutq tovushlarining paydo bo'lishi hali ongi bilan bog'liq emas. Tug'ilgandan keyin bola tovushlarni eshitib, turli xil ovozlarni chiqarishni boshlaydi. Taxminan 2-3 oylikda bolalar "gung'illash" deb ataladigan turli xil unli tovushlarni chiqaradilar. Bu tovushlar bolaning talaffuz apparatidagi mushaklarning harakatlanishi natijasida yuzaga keladi.

4-6 oylik oralig'ida bola "ag'ulash" deb ataladigan birinchi undosh tovushlarni chiqarishni boshlaydi. Bu bosqichda bola asosan [m], [b], [p] kabi lab bilan bog'liq tovushlarni chiqaradi.

2. Unli tovushlar: 6-12 oy

Taxminan 6 oylikdan keyin bolalar ko'proq unli tovushlar chiqarishni boshlaydilar. Bu bosqichda [a], [i], [u], [o] kabi tovushlar paydo bo'lishi kuzatiladi. Bu tovushlar ona tili unli tovushlarining asosiy qismini tashkil qiladi va ularni to'g'ri o'zlashtirish bola nutq rivojlanishining muhim qismidir.

3. Birinchi so'zlar va undosh tovushlar: 12-18 oy

Taxminan 1 yoshda bolalar birinchi oddiy so'zlarni ayta boshlaydilar. Bu bosqichda bolalar asosan [m], [b], [d], [t], [n] kabi undosh tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rganadilar. Bu tovushlar oson aytilishi va bola nutqi rivojlanishida dastlabki so'zlarni shakllantirish uchun zarurdir.

4. Murakkab tovushlar: 18-24 oy

18 oylikdan keyin bola nutqi murakkablashadi va yangi tovushlarni o'zlashtirishni boshlaydi. Bu bosqichda [k], [g], [f], [s] kabi tovushlar paydo bo'la boshlaydi. Shu bilan birga, bola nutqi yangi so'zlar bilan boyib, asta-sekin jumlar tuzishni boshlaydi.

5. Qiyin talaffuz qilinadigan tovushlar: 2-3 yosh

2-3 yosh oralig'ida bolalar murakkabroq tovushlarni, masalan, [r], [l], [v], [z], [sh] kabi tovushlarni o'zlashtiradilar. Ushbu tovushlar talaffuz qilishda ko'proq mushak harakatlari va maxsus koordinatsiyani talab qiladi. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

6. Tovushlarning to'liq o'zlashtirilishi: 3-5 yosh

Taxminan 3-5 yoshga kelib, bolalar ona tili tovushlarining deyarli barchasini to'g'ri talaffuz qilishni o'zlashtiradilar. Bu davrda bola talaffuzi to'liq shakllanadi va u murakkab gaplarni to'g'ri ayta oladi. Ba'zi bolalarda qiyinroq tovushlarni o'zlashtirishda qiyinchiliklar bo'lishi mumkin, ammo bu odatda 5-6 yoshgacha hal qilinadi.

Bolalar nutqida ona tili tovushlarining paydo bo'lishi bosqichma-bosqich kechadi va bu jarayon har bir bola uchun individualdir. Ushbu ketma-ketlikni tushunish ota-onalar va pedagoglarga bolaning nutq rivojlanishini kuzatishda yordam beradi. Agar bolaning nutq rivojlanishida kechikish yoki qiyinchiliklar kuzatilsa, vaqtida mutaxassisga murojaat qilish muhimdir, chunki nutq buzilishlarini erta aniqlash va tuzatish bolaning keyingi rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning nutqini rivojlantirish, to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Fonetik mashqlar bolalarning tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishini, so'zlarni aniq aytishini, nutqni ravon shakllantirishini ta'minlaydi. Quyida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida fonetik mashqlarni qanday tashkil etish haqida ma'lumot beriladi.

1. Kichik guruh (3-4 yosh)

Bu bosqichda bolalar nutqini rivojlantirish uchun eng oddiy fonetik mashqlar ishlatiladi. Bolalar hali tovushlarni to'liq anglamasliklari mumkin, shuning uchun mashqlar asosan tovushlarni farqlash va ovoz chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi.

- **Unli tovushlar mashqlari:** Bolalarga unli tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatish uchun sodda mashqlar o'tkaziladi. Masalan, "aaa", "ooo", "uuu" kabi tovushlarni aniq va to'g'ri aytishga rag'batlantirish.
- **Lab mashqlari:** Bola lablarini cho'zish va qisish orqali lab bilan bog'liq tovushlarni shakllantirish. Masalan, "p-p-p", "m-m-m" kabi tovushlarni chiqarish.

- **O‘yinli mashqlar:** Bolalarni tovushlarni tanish va ularni qaytarishga o‘rgatish uchun o‘yinlar o‘tkazish. Masalan, hayvonlarning tovushlarini taqlid qilish (itning "vov-vov" ovozi, mushukning "miya-miya" ovozi).

2. O‘rta guruh (4-5 yosh)

Bu bosqichda bolalar tovushlarni aniqroq talaffuz qilishni boshlaydilar. Shuning uchun mashqlar tovushlarni farqlash, talaffuz qilish va bog‘lashga qaratiladi.

- **Tovushlarni farqlash mashqlari:** Bolalarga o‘xshash tovushlarni farqlashni o‘rgatish. Masalan, "s" va "sh" tovushlarini aytib, ularning farqini tushuntirish.
- **Ritm va intonatsiya mashqlari:** Oddiy she‘rlar va qo‘shiqlarni o‘rgatib, bolalarning ritm va intonatsiyaga e‘tiborini jalb qilish.
- **Jumlalarni to‘g‘ri talaffuz qilish mashqlari:** Oddiy so‘z birikmalari va qisqa jummalarni talaffuz qilishda bolalarni rag‘batlantirish. Masalan, "moma, kitob ber", "aka, koptok ber".

3. Katta guruh (5-6 yosh)

Bu bosqichda bolalar tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilishni mukammallashtirish va murakkabroq so‘zlarni aytishni o‘rganadilar.

- **Talaffuz mashqlari:** Har xil tovushlar, ayniqsa, qiyinroq talaffuz qilinadigan tovushlarni o‘rganish. Masalan, "r", "l", "g" kabi tovushlarni to‘g‘ri aytishga e‘tibor qaratish.
- **Bog‘langan nutq mashqlari:** Bolalarning so‘zlarni birlashtirib, qisqa hikoyalar va gaplar tuzishlariga yordam beradigan mashqlar.
- **Qiyin so‘zlarni talaffuz qilish mashqlari:** Murakkabroq so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishni o‘rganish. Masalan, "g‘o‘za", "qaymoq", "cho‘lpon" kabi so‘zlarni to‘g‘ri aytishga o‘rgatish.

4. Tayyorlov guruhi (6-7 yosh)

Bu bosqich maktabga tayyorgarlik davri bo‘lib, bolalar nutqi deyarli to‘liq shakllanadi. Shuning uchun mashqlar murakkablashadi va aniqroq maqsadlarga qaratiladi.

- **Tovushlarni mustahkamlash mashqlari:** Bolalar allaqachon o'rgangan tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishini mustahkamlash.
- **Matnlarni talaffuz qilish:** Oddiy matnlarni o'qib, ulardagi tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish. Bu maktabda o'qish uchun tayyorgarlikning muhim qismi hisoblanadi.
- **Intonatsiya va ritm mashqlari:** Bolalarga matnlarni to'g'ri intonatsiya bilan o'qishni o'rgatish, bu orqali nutqning ifodaliligini oshirish.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida fonetik mashqlarni to'g'ri tashkil etish bolalarning nutq rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Har bir yosh guruhida bolalarning o'ziga xos rivojlanish bosqichlarini inobatga olgan holda mashqlar tanlanishi kerak. Bu esa ularning maktabga tayyorgarlik darajasini oshiradi va kelajakda to'g'ri va ravon nutq bilan o'z fikrlarini ifodalashga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. O'zbek tilidagi asosiy orfoepik me'yorlar deganda nimani tushunasiz?
2. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarda fonetik mashqlar qanday tashkil etiladi?
3. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tovush va harflarni o'rgatish bilan bog'liq noan'anaviy usullardan namuna keltiring.

9-mavzu: Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar nutqida odatiy fonetik xatolar (2 soat)

Mashg'ulot mazmuni: Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqida uchraydigan odatiy fonetik xatolar va ularning paydo b'lish sabablarini pedagogik-psixologik kuzatuv asosida tahlil qilish. Ularni korreksiyalashda texnik, algoritmik va analogik usullardan foydalanish yo'llari.

Maktabgacha yoshidagi bolalarda nutq rivojlanishi jarayonida turli fonetik xatolar uchrashi tabiiy holatdir. Ushbu xatolar bola nutqining normal rivojlanish bosqichlaridan biri hisoblanadi va vaqt o'tishi bilan to'g'ri talaffuz shakllangani sari yo'qoladi. Quyida maktabgacha yoshdagi bolalarda uchraydigan odatiy fonetik xatolar keltiriladi.

1. Tovushlarni almashtirish (substitutsiya)

Bolalar ba'zi tovushlarni boshqa osonroq talaffuz qilinadigan tovushlar bilan almashtirishlari mumkin. Bu xatolar ko'pincha murakkabroq tovushlarni o'zlashtirish jarayonida sodir bo'ladi.

- **Misol:** Bola "r" tovushini talaffuz qilish qiyin bo'lgani uchun uni "l" yoki "y" tovushi bilan almashtiradi. Masalan, "rang" o'rniga "yang", "olma" o'rniga "oyma" deyishi mumkin.
- **Yana bir misol:** "s" tovushi "sh" tovushi bilan almashtiriladi, masalan, "suv" o'rniga "shuv".

2. Tovushlarni tushirib qoldirish (eliziya)

Ba'zi bolalar so'z tarkibidagi tovushlarni tushirib qoldirishi mumkin, ayniqsa, bu so'zlarning talaffuzi qiyin bo'lsa.

- **Misol:** "bolta" o'rniga "bolta", "gul" o'rniga "ul" deyish.

3. Qo'shib talaffuz qilish (assimilyatsiya)

Bolalar ba'zan so'z tarkibidagi tovushlarni bir-biriga o'xshatib, ular orasidagi farqni yo'qotib qo'yadilar.

- **Misol:** "tosh" o'rniga "toch", "sut" o'rniga "sutch" deyish.

4. So'z tarkibidagi tovushlarni tartibini almashtirish (metatez)

Ba'zida bolalar so'zdagi tovushlarni noto'g'ri tartibda talaffuz qilishlari mumkin, bu tovushlar o'rin almashishi bilan bog'liq.

- **Misol:** "tog'ora" o'rniga "g'otora", "qopqoq" o'rniga "qopoq" deyish.

5. Bo'g'inlarni tushirib qoldirish

Bolalar ba'zida so'zdagi bo'g'inlarni tushirib qoldirib, qisqartirilgan shaklda talaffuz qilishlari mumkin. Bu, ayniqsa, ko'p bo'g'inli so'zlarda uchraydi.

- **Misol:** "boshqa" o'rniga "bosh", "buvijon" o'rniga "bujon" deyish.

6. Tovushlarni kuchaytirib talaffuz qilish (geminatsiya)

Ba'zi bolalar so'zdagi tovushlarni ikki marta aytish orqali ularni kuchaytirib yuborishlari mumkin. Bu ko'pincha undosh tovushlarda kuzatiladi.

- **Misol:** "bola" o'rniga "bolla", "kitob" o'rniga "kittob" deyish.

7. Soʻz tarkibida ortiqcha tovushlarni qoʻshish (epentez)

Bolalar baʼzan soʻzlarga ortiqcha tovushlarni qoʻshib yuborishadi. Bu tovushlar soʻzda aslida mavjud boʻlmagan boʻgʻin yoki tovushlarni oʻz ichiga olishi mumkin.

- **Misol:** "olma" oʻrniga "oloma", "gul" oʻrniga "guluy" deyish.

8. Kechikkan talaffuz

Baʼzi bolalar baʼzi tovushlarni oʻz vaqtida oʻrganmasliklari yoki talaffuzda kechikishlari mumkin. Bu fonetik xatolar vaqt oʻtishi bilan oʻz-oʻzidan yoʻqolishi mumkin, ammo baʼzi hollarda logoped yoki mutaxassisning yordami kerak boʻlishi mumkin.

Maktabgacha yoshidagi bolalar nutqidagi fonetik xatolar odatiy holat boʻlib, ular bolalarning nutq rivojlanish bosqichiga mos keladi. Ushbu xatolarni kuzatish va ularga toʻgʻri yondashish orqali bolalarning talaffuzi va nutqini toʻgʻri rivojlantirish mumkin. Agar xatolar erta bolalik davridan keyin ham davom etsa, mutaxassisga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Bolalar nutqidagi fonetik xatolarni korrektsiyalash nutqni toʻgʻri va ravon talaffuz qilishni oʻrgatishda muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu jarayonda turli xil usullar qoʻllanilishi mumkin, jumladan, texnik, algoritmik va analogik usullar. Quyida ushbu usullarning mohiyati va ularni amaliyotda qoʻllash yoʻllari haqida batafsil maʼlumot beriladi.

1. Texnik usullar

Texnik usullar nutqni tuzatish jarayonida turli xil texnologik vositalar va maxsus qurilmalardan foydalanishni oʻz ichiga oladi. Bu usullar bolalarning tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

- **Audio va video materiallar:** Bolalarga toʻgʻri talaffuz namunasini koʻrsatish uchun audio va video yozuvlardan foydalanish samarali boʻlishi mumkin. Masalan, soʻzlar, tovushlar va qisqa hikoyalar talaffuzini oʻrganishda bolalar audiokurslarni eshitishlari yoki videolarni koʻrishlari mumkin.
- **Kompyuter va mobil dasturlar:** Maxsus ishlab chiqilgan logopedik dasturlar va oʻyinlar orqali bolalar tovushlarni toʻgʻri talaffuz qilishni

o'rganishlari mumkin. Bunday dasturlar bolalarga tovushlarni to'g'ri aytishni o'rgatish va mashq qilishda ko'mak beradi.

- **Biofeedback texnologiyasi:** Bu texnologiya bolalarga o'z nutqini kuzatish va to'g'rilash imkonini beradi. Masalan, mikrofon orqali bolaning nutqi yoziladi va u kompyuterda vizual ko'rinishda aks ettiriladi. Bola tovushlarni noto'g'ri aytsa, dastur bu haqida ma'lumot beradi va to'g'ri talaffuz qilish uchun maslahatlar beradi.

2. Algoritmik usullar

Algoritmik usullar bolalarning fonetik xatolarini tuzatishda strukturali va tizimli yondashuvlarni qo'llaydi. Bu usullar ko'pincha ketma-ket amalga oshiriladigan aniq qadamlar orqali ishlaydi.

- **Tovushlarni ketma-ketlikda o'rganish:** Bolaga dastlab oddiyroq tovushlarni o'rgatib, keyinchalik murakkabroq tovushlarga o'tish. Masalan, avval "m", "b", "p" kabi oddiy unli va undosh tovushlarni o'rganib, keyinchalik "s", "sh", "r" kabi murakkabroq tovushlarni o'rganish.
- **Tovushlarni izchil bog'lash:** Bolaga bir tovushni mustahkam o'rgatib, keyin uni so'zlar ichida boshqa tovushlar bilan bog'lashga o'rgatish. Masalan, avval "s" tovushini mustahkamlab, keyin "su", "sal", "sin" kabi so'zlarda ushbu tovushni ishlatish.
- **Bosqichma-bosqich murakkablashtirish:** Nutq mashqlarini oddiydan murakkabga qarab ketma-ketlikda tashkil etish. Masalan, avval so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga, keyinchalik qisqa gaplarni va nihoyat, murakkab gaplarni to'g'ri aytishga o'rgatish.

3. Analogik usullar

Analogik usullar bolalarga tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rganishda analogiyalar, ya'ni o'xshashliklar yordamida tushuntirish va o'rgatishga asoslanadi. Bu usullar bolaning tovushlarni his qilish, eshitish va tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali bo'lishi mumkin.

- **Tovushlarni o'xshatish:** Bolalarga tovushlarni boshqa tanish narsalar bilan o'xshatish orqali o'rgatish. Masalan, "s" tovushini "ilon ovozi" deb o'rgatish, bu tovushning qanday aytilishini oson tushuntirishga yordam beradi.
- **O'yinlar va qo'shiqlar:** Tovushlarni o'rgatish uchun o'yinlar, qo'shiqlar va she'rlarni qo'llash. Masalan, qiyin tovushlar kiritilgan she'rlarni aytish yoki tovushlarga mos harakatlar bilan qo'shiqlar kuylash orqali bolalarning talaffuzini yaxshilash.
- **Vizual va kinestetik usullar:** Tovushlarni o'rganishda bolalarga tovushlarning fiziologik jihatlarini tushuntirish uchun harakatlar va tasvirlardan foydalanish. Masalan, "f" tovushini o'rganishda bolaning lablarini qanday ushlashini ko'rsatish.

Bolalar nutqidagi fonetik xatolarni korrektsiyalashda texnik, algoritmik va analogik usullardan samarali foydalanish mumkin. Texnik usullar turli zamonaviy vositalar orqali bolaning nutqini to'g'ri talaffuz qilish qobiliyatini rivojlantirsa, algoritmik usullar strukturalangan yondashuv orqali nutqni o'rgatishni tizimlashtiradi. Analogik usullar esa bolalarning tovushlarni eslab qolish va to'g'ri talaffuz qilishini osonlashtirishda yordam beradi. Ushbu usullarni kompleks tarzda qo'llash orqali bolalarning nutq rivojlanishida katta yutuqlarga erishish mumkin.

Nazorat savollari

1. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqida uchraydigan odatiy fonetik xatolarning paydo bo'lish sabablarini tushuntiring
2. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqini pedagogik-psixologik kuzatuv asosida tahlil qiling va xulosalaringizni bayon eting.
3. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar nutqida uchraydigan odatiy fonetik xatolarni korrektsiyalashda texnik, algoritmik va analogik usullardan foydalanish yo'llarini tushuntiring.

10-mavzu: Ontogenezda bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari (4 soat)

Mashg'ulot mazmuni: Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari. Bog'langan nutqni shakllantirishda innovatsion usullardan foydalanish. Badiiy adabiyot hamda nutq o'stirish mashg'ulotlarida bog'langan nutqni shakllantirish masalalari. "Til va nutq" va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirish usullari. Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirishning ahamiyati.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning nutqini rivojlantirishda bog'langan nutqni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bog'langan nutq - bu bolalarning so'zlarni, gaplarni va ifodalarni mantiqiy tarzda birlashtirib, o'z fikrlarini ravon va mazmunli ifoda etish qobiliyatidir. Bu qobiliyatni rivojlantirish uchun bolalar turli yosh guruhlarida ma'lum bosqichlarni bosib o'tadilar.

1. Kichik guruh (3-4 yosh)

Bu bosqichda bolalar nutqi yangi so'zlar va iboralarni o'zlashtirish orqali rivojlanadi. Ushbu davrda bog'langan nutq hali to'liq shakllanmagan bo'lib, asosan quyidagilardan iborat:

- **So'zlarni birlashtirish:** Bola oddiy so'z birikmalarini tuza boshlaydi. Masalan, "bu kim?", "bu nima?" kabi iboralarni ko'p ishlatadi.
- **Oddiy gaplar tuzish:** Bolalar oddiy, qisqa gaplarni ayta boshlaydilar. Masalan, "mama keldi", "aka kel", "koptok bor".
- **Nutqni qaytarish:** Bolalar kattalardan eshitgan oddiy gaplarni takrorlash orqali nutqini rivojlantiradi. Masalan, o'yinchoqlar bilan o'ynaganda kattalarning so'zlarini yoki iboralarini takrorlaydi.

2. O'rta guruh (4-5 yosh)

Bu bosqichda bolalarning bog'langan nutqi yanada rivojlanadi va murakkablashadi. Ular o'z fikrlarini aniqroq ifoda eta boshlaydilar:

- **Bog'langan gaplarni tuzish:** Bola ikkita yoki undan ko'p gaplarni bog'lab, fikrini ifoda eta boshlaydi. Masalan, "Onam uyga keldi va men bilan o'ynadi."

- **Hikoya qilish qobiliyati:** Bolalar qisqa hikoyalar yoki voqealarni ayta boshlaydilar. Masalan, "Men bog'chaga bordim, keyin do'stlarim bilan o'ynadim."
- **Suhbatlarga kirishish:** Bolalar kattalar bilan oddiy suhbatlar qilishni o'rganadilar. Masalan, bolalar savollarga javob berish va o'z navbatida savol berishni o'rganadilar.

3. Katta guruh (5-6 yosh)

Bu bosqichda bolalar bog'langan nutqning aniq shakllanishi kuzatiladi. Ular o'z fikrlarini izchil va mantiqiy tarzda ifoda eta boshlaydilar:

- **Mantiqiy bog'langan gaplar:** Bolalar bir nechta gaplarni birlashtirib, mantiqiy va mazmunli nutq tuza boshlaydilar. Masalan, "Men ertalab turdim, nonushta qildim va bog'chaga bordim."
- **Kechagi yoki ertangi voqealarni hikoya qilish:** Bolalar kecha sodir bo'lgan yoki kelajakda bo'ladigan voqealarni hikoya qila boshlaydilar. Masalan, "Kecha onam bilan bog'chaga bordim", "Ertaga bobom bizga keladi."
- **Ertaklar va hikoyalarni aytish:** Bolalar oddiy ertaklarni eslab, ularni qayta aytish yoki o'zlari kichik hikoyalar to'qib aytishni boshlaydilar.

4. Tayyorlov guruhi (6-7 yosh)

Bu bosqichda bolalar bog'langan nutqning rivojlanishi maktabga tayyorgarlik darajasiga yetadi. Ular o'z fikrlarini to'liq va izchil ifoda eta boshlaydilar:

- **Murakkab gaplar va paragraf tuzish:** Bolalar bir necha bog'langan gaplardan iborat nutqlarni tuza boshlaydilar. Masalan, "Bugun biz bog'chada yangi o'yinchoqlar oldik. Men uni akam bilan birga o'ynadim."
- **Mavzuli suhbatlar:** Bolalar ma'lum bir mavzu atrofida izchil suhbatlar qurishni boshlaydilar. Masalan, tabiat haqida, oila haqida yoki o'z qiziqishlari haqida so'zlash.
- **Hikoya va voqealarni mustaqil ifoda etish:** Bolalar endi o'z hikoyalari va voqealarini mustaqil ravishda tuzib, ayta olishadi. Ular o'z fikrlarini mantiqiy izchillikda ifoda etadilar va suhbatga kirishib, savollarga to'g'ri javob bera oladilar.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bog'langan nutqni shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va har bir yosh guruhida o'ziga xos rivojlanish bosqichlari mavjud. Kichik guruhda bolalar oddiy so'z va gaplarni tuza boshlasa, katta va tayyorlov guruhida ular murakkab gaplar va hikoyalarni shakllantirishga o'tadilar. Ushbu jarayonlarni to'g'ri tashkil qilish bolalarning maktabga tayyorgarligini ta'minlaydi va kelajakda muvaffaqiyatli ta'lim olishlariga yordam beradi.

Bog'langan nutqni shakllantirish jarayonida innovatsion usullarni qo'llash, bolalarning nutq qobiliyatlarini rivojlantirishni tezlashtirish va samaradorligini oshirishga yordam beradi. Innovatsion usullar ta'lim jarayoniga yangi texnologiyalar, interaktiv yondashuvlar va zamonaviy pedagogik metodlarni kiritish orqali amalga oshiriladi. Quyida bog'langan nutqni shakllantirishda foydalaniladigan asosiy innovatsion usullar haqida ma'lumot beriladi.

1. Interaktiv o'yinlar va dasturlar

Interaktiv o'yinlar va dasturlar bog'langan nutqni shakllantirishda samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu o'yinlar va dasturlar bolalarga o'z nutqini rivojlantirish uchun qiziqarli va o'yin shaklida mashqlarni bajarish imkonini beradi.

- **Nutqni rivojlantiruvchi mobil ilovalar:** Maxsus ishlab chiqilgan mobil ilovalar bolalarga tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, so'z boyligini oshirish va mantiqiy bog'langan gaplar tuzish qobiliyatini o'rgatadi. Masalan, bolalar so'zlarni to'g'ri bog'lash yoki hikoyalarni to'ldirish bilan bog'liq topshiriqlarni bajaradilar.
- **Interaktiv taxtalar:** Interaktiv taxtalar orqali o'quvchilar vizual va eshitish orqali nutq mashqlarini o'rganadilar. Masalan, taxtada so'z yoki rasm bo'yicha gap tuzish yoki hikoya qilish mashqlarini bajarish mumkin.

2. Virtual va kengaytirilgan reallik (VR va AR)

Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari bolalarning nutq rivojlanishini qiziqarli va samarali usulda oshiradi. Ushbu texnologiyalar bolalarga o'zlarini turli voqealar yoki holatlarda his qilish imkonini berib, ularning nutq qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

- **Virtual reallik orqali hikoya qilish:** Bolalar virtual reallikda turli voqealar va muhitlarni o'rganishadi va shu asosida hikoyalar tuzishlari mumkin. Masalan, ular VR ko'zoynaklari orqali ertak olamiga sayohat qilib, ko'rganlarini so'zlab berishadi.
 - **Kengaytirilgan reallik dasturlari:** AR texnologiyasi orqali kitoblar yoki plakatlardagi qahramonlar jonlanib, bolalarga hikoya qilishni o'rgatadi. Bolalar ushbu jonlanadigan qahramonlar bilan muloqot qilib, o'z nutq qobiliyatlarini rivojlantiradilar.
- 3. Gamifikatsiya.** Gamifikatsiya usuli ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini kiritish orqali bolalarning qiziqishini oshirish va ularni faol nutqiy faoliyatga jalb qilish imkonini beradi.
- **Mukofot tizimlari:** O'yinlar yoki mashqlarni bajarish davomida bolalarga ball, yulduzcha yoki sovrinlar beriladi. Bu bolalarning motivatsiyasini oshirib, ularni faolroq mashq qilishga undaydi.
 - **Raqobat elementlari:** Bolalar orasida sog'lom raqobatni shakllantirish uchun guruhli o'yinlar yoki topshiriqlar tashkil etish mumkin. Masalan, kim birinchi bo'lib hikoyani to'liq ayta olishi yoki so'zlarni to'g'ri bog'lay olishi kabi o'yinlar.

4. Audio va video yozuvlardan foydalanish

Audio va video yozuvlar bolalarning nutqini tuzatish va rivojlantirish uchun samarali vositadir. Bu usul bolalarga o'z nutqini eshitish, taqqoslash va to'g'rilash imkonini beradi.

- **Audio qaydlar:** Bolalar o'zlarining nutqlarini audio yozuvga qayd etadilar va keyinroq uni eshitib, o'zlari xato qilgan joylarini aniqlashadi. Shuningdek, mutaxassislarning to'g'ri talaffuz namunalarini tinglash orqali to'g'ri talaffuz qilishni o'rganadilar.
- **Video mashqlar:** Bolalar video yordamida so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va mantiqiy bog'langan gaplar tuzishni mashq qiladilar. Bu usul orqali ular nafaqat eshitib, balki ko'rish orqali ham nutqini rivojlantiradilar.

5. Masofaviy ta'lim platformalari

Masofaviy ta'lim platformalari bog'langan nutqni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Bu platformalar orqali bolalar uy sharoitida ham nutq mashqlarini bajarib, o'z ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

- **Onlayn darslar:** Maxsus platformalar orqali o'qituvchilar bolalarga onlayn darslar tashkil etib, ularga nutq bo'yicha topshiriqlar beradi va ularni kuzatadi.
- **Masofaviy konsultatsiyalar:** Logopedlar bolalar bilan masofaviy tarzda muloqot qilib, ularga individual yondashuv asosida maslahatlar beradi va mashqlarni nazorat qiladi.

Bog'langan nutqni shakllantirishda innovatsion usullardan foydalanish ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Interaktiv o'yinlar, virtual va kengaytirilgan reallik, gamifikatsiya, audio va video yozuvlar, shuningdek, masofaviy ta'lim platformalari bolalarning qiziqishini oshirib, ularni nutq mashqlarini ko'proq va faolroq bajarishga undaydi. Ushbu usullarni ta'lim jarayoniga qo'shish bolalarning bog'langan nutqini rivojlantirishda muhim yutuqlarga erishish imkonini beradi.

Bolalarning nutq qobiliyatlarini rivojlantirish ularning umumiy aqliy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, "Til va Nutq" kabi rivojlanish markazlarida bolalarning nutqini rivojlantirish uchun maxsus usullar va texnologiyalar qo'llaniladi. Bu markazlarda ta'lim jarayoni individual yondashuv asosida tashkil etilib, bolalarning ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtiriladi.

1. Logopedik terapiya

Logopedlar bolalar bilan ishlashda nutqdagi buzilishlarni tuzatishga mo'ljallangan maxsus mashqlar va mashg'ulotlarni olib boradilar. Logopedik terapiya turli xil nutq nuqsonlari, masalan, dislaliya, disfaziya, rinosaliya va boshqalarni korreksiyalashga qaratilgan.

- **Talaffuzni yaxshilash:** Bolalar maxsus mashqlar yordamida tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rganadilar. Logopedlar bolaning nutq apparatini mustahkamlash uchun harakat va mashqlar beradi.

- **Nutqni ritm va intonatsiya bilan boyitish:** Bolalar nutqning ritmik va intonatsion jihatlarini o'rganadilar, bu esa ular nutqining tabiiy va ravon chiqishini ta'minlaydi.
- **Nutqni strukturalash:** Logopedlar bolalarga gaplarni to'g'ri tuzish va ularni izchil mantiqiy shaklga keltirishni o'rgatadilar.

2. Sensorli terapiya

Sensorli terapiya orqali bolalar o'z nutq apparatini va umumiy sezgi tizimlarini rivojlantirishadi. Bu usulda turli sensorli stimullar (taktil, eshitish, vizual va boshqalar) ishlatiladi.

- **Taktil mashqlar:** Bolalar qo'l va og'iz mushaklarini faollashtiruvchi mashqlarni bajaradilar. Masalan, maxsus balli sharlar yoki yumshoq to'plar yordamida.
- **Eshitish mashqlari:** Bolalar tovushlarni ajratish, tinglash va ularni to'g'ri ifoda etishni o'rganadilar. Bu usul tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishda yordam beradi.
- **Vizual stimulyatsiya:** Maxsus rasmlar, kartochkalar yoki videolar orqali bolalarga so'z boyligini oshirish va gap tuzishni o'rgatish.

3. Art-terapiya

Art-terapiya orqali bolalar o'z emotsiyalarini ifoda etish va muloqot qilishda qiyinchiliklarni yengish uchun san'at elementlaridan foydalanadilar. Bu usul bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi va nutqiy faoliyatga qiziqishini oshiradi.

- **Rasm chizish:** Bolalar rasm chizish orqali o'z fikrlarini va his-tuyg'ularini ifoda etadilar. Logoped yoki pedagog bu jarayonda bolalar bilan suhbat quradi va ular bilan birgalikda hikoyalar tuzadi.
- **Qo'l san'atlari:** Bolalar turli materiallar bilan ishlash orqali o'z nutqini rivojlantiradilar. Bu jarayonda bolalar bilan birgalikda ishlatiladigan asbob-uskunalar, ranglar va shakllar haqida gaplashishadi.

- **Musiqiy terapiya:** Musiqa va ritm orqali bolalar nutqini rivojlantirish mumkin. Qo'shiqlar kuylash, musiqiy o'yinlarda ishtirok etish bolalarning talaffuzi va ritmik intonatsiyasini yaxshilaydi.

4. Gamifikatsiya

Bolalar uchun o'yin shaklidagi mashg'ulotlar eng samarali ta'lim usullaridan biridir. O'yinlar yordamida bolalar qiziqarli va tabiiy muhitda nutq qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

- **Nutqiy o'yinlar:** Bolalar so'z boyligini oshirish, so'zlarni bog'lash va gap tuzish bo'yicha o'yinlar o'ynaydilar. Masalan, so'z topish, hikoya tuzish kabi o'yinlar.
- **Qahramonlar bilan muloqot:** O'yinlar orqali bolalar o'z sevimli qahramonlari bilan muloqot qilib, ularning nutqini takrorlash va o'z nutqini rivojlantirishga urinishadi.
- **Mukofot tizimi:** O'yinlar davomida bolalar muvaffaqiyatli bajarilgan mashqlar uchun mukofotlar oladilar, bu ularning motivatsiyasini oshiradi va ularni nutqiy mashg'ulotlarga jalb qiladi.

5. Masofaviy ta'lim va texnologiyalar

Texnologiyalar yordamida nutq rivojlantirish imkoniyatlari kengaymoqda. Masofaviy ta'lim platformalari va maxsus dasturlar bolalarga nutq mashqlarini uy sharoitida bajarish imkonini beradi.

- **Onlayn darslar:** Logopedlar bolalar bilan masofaviy tarzda ishlashadi, ularga nutq mashqlarini uyda ham bajarishga imkon yaratadi. Onlayn mashg'ulotlar orqali logoped bolalarning nutqini nazorat qiladi va kerakli maslahatlarni beradi.
- **Nutq rivojlantiruvchi ilovalar:** Maxsus dasturlar va mobil ilovalar yordamida bolalar tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, so'zlarni bog'lash va hikoyalar tuzish kabi mashqlarni bajaradilar.
- **Video tahlillar:** Bolalar o'zlarining nutqlarini videoga olib, keyinchalik ularni logoped bilan birgalikda tahlil qilishadi va xatolarini aniqlashadi.

“Til va Nutq” va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirishda turli xil usullar qo‘llaniladi. Logopedik terapiya, sensorli va art-terapiya, gamifikatsiya va texnologiyalardan foydalanish bolalarning nutqiy rivojlanishida katta yutuqlarga erishishga yordam beradi. Bu usullar har bir bolaning individual ehtiyojlariga moslashtirilib, ularga nutq qobiliyatlarini rivojlantirishda ko‘maklashadi. Ushbu yondashuvlar nafaqat bolalarning nutqini tuzatishga, balki ularning umumiy ijtimoiy va emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. **Nutq va motorika rivojlanishi** bolalar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ularning umumiy aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida katta rol o‘ynaydi. Nutq va motorikani uyg‘unlikda rivojlantirish bolaning muvozanatli rivojlanishini ta’minlaydi, bu esa ularning atrof-muhit bilan muloqot qilish qobiliyatlarini yaxshilaydi va kelajakdagi o‘quv yutuqlariga zamin yaratadi.

1. Motorika va Nutq O‘rtasidagi Aloqa

Nutq va motorika o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjud. Motorika deganda insonning harakat qobiliyatlari, ya’ni qo‘l, barmoq, oyoq va tananing boshqa qismlarini boshqarish qobiliyatlari tushuniladi. Bolaning nutq va motorikasi birgalikda rivojlanadi va biri ikkinchisining rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

- **Katta motorika:** Katta motorika bilan bog‘liq mashqlar (masalan, yurish, yugurish, sakrash) bolalarning umumiy harakat faoliyatini rivojlantiradi. Bu jarayon markaziy asab tizimi va miya rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi, bu esa o‘z navbatida nutqning rivojlanishiga yordam beradi.
- **Mayda motorika:** Qo‘l barmoqlarining harakatlarini boshqarish, masalan, yozish, rasm chizish, tugmalarni qaday olish kabi mashqlar mayda motorika rivojlanishiga xizmat qiladi. Mayda motorikaning rivojlanishi nutq apparati (til, lab, ovoz pardalari) bilan bog‘liq bo‘lgan mushaklarning koordinatsiyasini ham yaxshilaydi, bu esa talaffuzning aniq va to‘g‘ri bo‘lishiga yordam beradi.

2. Nutq va Motorika Rivojlanishining Asosiy Afzalliklari

Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirish bolalarga ko'plab afzalliklarni taqdim etadi. Bu usul bolalarning umumiy rivojlanishiga, ularning akademik yutuqlariga va hayotiy ko'nikmalariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

- **Nutqning tezroq rivojlanishi:** Motorikani rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan mashqlar nutq rivojlanishini tezlashtirishi mumkin. Harakat bilan bog'liq mashg'ulotlar miya faoliyatini rag'batlantiradi, bu esa yangi so'zlarni o'zlashtirish va ularni nutqida ishlatishga yordam beradi.
- **Kreativ fikrlashni rivojlantirish:** Harakat va nutq birgalikda rivojlanishi bolaning fikrlash qobiliyatini oshiradi. Masalan, barmoq bilan chizish yoki qo'l san'ati bilan shug'ullanish bolalarga o'z his-tuyg'ularini so'z bilan ifoda etishda yordam beradi.
- **Muloqot qobiliyatlarini yaxshilash:** Motorik va nutq mashg'ulotlari bolalarning atrofdagilar bilan muloqot qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvini osonlashtiradi va jamiyatda faol ishtirok etishlariga yordam beradi.

3. Uyg'un rivojlantirishga yondashuvlar

Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirish uchun turli xil yondashuvlar va mashqlar qo'llaniladi. Ushbu mashg'ulotlar bolalarning qiziqishini oshiradi va ularning umumiy rivojlanishiga xizmat qiladi.

- **Harakat va so'z o'yinlari:** Bolalar uchun harakat va so'zlarni birgalikda bajarishni talab qiladigan o'yinlar juda samarali. Masalan, "qo'lni ko'targanda "ha" deb aytish", "qo'lni tushirganda "yo'q" deb aytish" kabi o'yinlar. Bunday mashg'ulotlar nutq va harakatlarni birgalikda boshqarishni o'rgatadi.
- **San'at va qo'l san'ati mashg'ulotlari:** Chizish, bo'yash, kesish va boshqa qo'l san'ati mashg'ulotlari mayda motorika rivojlanishiga xizmat qiladi va nutq faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Bolalar o'z ishlarini so'zlab berish orqali nutq ko'nikmalarini mustahkamlaydilar.

- **Musiqiy mashg'ulotlar:** Musiqa va ritm orqali bolalarning nutq va motorika rivojlantirilishi mumkin. Qo'shiqlar kuylash, musiqaga harakat qilish va ritmik mashg'ulotlar bolalarning talaffuzini va ritmik nutq qobiliyatini rivojlantiradi.

4. Rivojlanishdagi muammolarni bartaraf etish

Ayrim bolalarda motorik yoki nutqiy rivojlanishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlarda, nutq va motorikani uyg'un rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar va terapiyalar yordamida muammolarni bartaraf etish mumkin.

- **Logopedik mashg'ulotlar:** Logopedlar motorik va nutqiy muammolarni aniqlab, bolalar uchun maxsus mashqlarni tayyorlaydilar. Bu mashg'ulotlar bolalarga tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish va nutqni rivojlantirishda yordam beradi.
- **Sensorli terapiya:** Sensorli terapiya orqali bolalarning sezgi tizimlarini rivojlantirish bilan birga, motorik va nutq qobiliyatlarini mustahkamlashga ham erishiladi.

Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirish bolaning umumiy rivojlanishi uchun juda muhimdir. Bu jarayon bolalarning so'z boyligini oshiradi, ularning muloqot qilish qobiliyatini yaxshilaydi va ijodiy fikrlashini rivojlantiradi. Shuningdek, motorika va nutqning uyg'un rivojlanishi bolalar maktab ta'limiga tayyorlanishiga va keyinchalik hayotda muvaffaqiyat qozonishiga yordam beradi. Shu sababli, bu jarayonni maqsadli va tizimli ravishda olib borish, bolalar uchun eng maqbul rivojlanish sharoitlarini yaratadi.

Nazorat savollari

1. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlarini tushuntiring.
2. Bog'langan nutqni shakllantirishda qanday innovatsion usullardan foydalanishni tavsiya etasiz?
3. Badiiy adabiyot hamda nutq o'stirish mashg'ulotlarida bog'langan nutqni shakllantirishning qanday yo'llari bor?

4. “Til va nutq” va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirish usullaridan misol keltiring.

5. Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirishning qanday ahamiyati mavjud?

Ko'chma mashg'ulotlar mazmuni

6-mavzu: So'zning tovushli shaklini o'zlashtirish (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida “Badiiy adabiyot” va “Nutq o'stirish” mashg'ulotlarni kuzatish. MTT logoped mutaxassislari tomonidan tashkil etiladigan individual va frontal ishlarda ishtirok etish orqali tajriba o'rganish.

10-mavzu: Ontogenezda bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida bog'langan nutqni shakllanishining asosiy bosqichlari bilan tanishish. “Til va nutq” va boshqa rivojlanish markazlarida bolalar nutqini rivojlantirish usullari bilan tanishish. Nutq va motorikani uyg'unlikda rivojlantirishning ahamiyatini amaliy tahlil qilish.

Mustaqil tayyorgarlik mazmuni

2-mavzu: Nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlari (2 soat)

Turli yosh (go'daklik, erta yoshdagi bolalik, kichik, o'rta, katta, maktabga tayyorlov yoshi) davrlarida bola nutq faoliyati ontogenezining asosiy bosqichlarini o'rganish va tahlil qilish.

8-mavzu: Bolalar nutqida ona tili tovushlarini paydo bo'lish ketma-ketligi (2 soat)

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kichik, o'rta, katta va tayyorlov guruhlarida fonetik mashqlarni kuzatish, o'rganish va tahlil qilish

GLOSSARIY

Termin	O'zbek tilidagi sharhi
<i>Axborot texnologiyasi</i>	axborotni hosil qilish, saqlash, kompyuter yordamida qayta ishlashni ifodalovchi faoliyat sohasi
<i>Aqliy hujum</i>	muammoni hal etishga nisbatan intellektual yondashuv. Bunda muammoni hal etishga oid shaxsiy farazlar ilgari suriladi
<i>Baho</i>	ta'lim oluvchilar bilim, ko'nikma va malakalarining miqdoriy baholashda bal yoki raqamlar vositasida shartli ifodalanishi
<i>Baholash</i>	o'quvchi yoki tinglovchining egallagan bilim, ko'nikma va malakalari hamda shaxsiy sifati darajalarini belgilash
<i>Bilim</i>	o'quvchi va tinglovchilarning tabiat, jamiyat, fan-texnika yutuqlari haqida hosil qilgan ma'lumotlari. O'quvchi yoki tinglovchilarga taqdim etiladigan nazariy ma'lumot
<i>Dars</i>	1)uzluksiz ta'lim tashkilotlarida amalga oshiriladigan ta'limning asosiy shakli; 2)o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli, mantiqiy tugallangan, yaxlit o'quv-tarbiyaviy jarayonning aniq vaqt bilan cheklangan qismi
<i>Mashg'ulot tahlili</i>	o'quv mashg'ulotini bir butun yaxlit holda yoki muayyan bo'laklarga bo'lib baholash
<i>Mashg'ulotni jihozlash</i>	Mashg'ulot mavzusiga ko'ra o'quv-didaktik materiallar, qo'llanma, multimedia, o'quv vositalari kabilarni tanlash va tartibga keltirish
<i>Didaktik tizim</i>	ta'lim mazmuni, uni tashkil etishning shakl, metod, jarayonlari va o'qitish maqsadlaridan iborat tizim
<i>Jarayon</i>	muayyan natijaga erishish uchun amalga oshiriladigan o'quv
<i>Idrok</i>	o'quvchi va tinglovchining bilish, tushunish qobiliyati, zehni, fahmfarosati
<i>Ijodiy izlanish metodi</i>	pedagog boshchiligida qo'yilgan muammo va masalalarni echish yo'llarini faol izlashni tashkil etishga xizmat qiladigan metodlar
<i>Izlanishli metod (evristika)</i>	o'quvchilarni asta-sekin muammolarni hal etishga yaqinlashtirish uchun, tadqiqotning ayrim bosqichlarini bajarishga o'rgatish, ko'nikma hosil qilish metodi
<i>Individual o'qitish</i>	o'quvchi shaxsiga alohida yondoshgan holda ta'lim-tarbiya berish
<i>Innovatsion pedagogik loyiha</i>	qabul qilingan va qismlarga ajratilgan innovatsion pedagogik g'oya, fikr
<i>Innovatsion ta'lim</i>	1) ta'lim sohasiga kiritilgan va kiritilayotgan yangiliklar; 2)yangilangan, yangi texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni
<i>Innovatsion texnologiya</i>	pedagogik taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan tashkiliy faollik jarayoni
<i>Innovatsiya</i>	Yangidan kiritilgan tushunchalar, tartib qoidalar, texnologiyalar va yangiliklar
<i>Insert usuli</i>	o'quv matni ustida ishlash jarayonida o'quvchining faollik ko'rsatishi, o'z bilimlarini baholash uchun qo'llanadigan usul
<i>Interfaol usul</i>	ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasidagi faol hamkorlik muloqoti

<i>Ishlanma</i>	muayyan maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayoni yoki o'quv materialining loyihasi
<i>Keys</i>	(ingl. Case – hodisa, shartsharoit)–amaliy muammolar ifodalangan o'quv materiallari yig'indisi
<i>Keys usuli</i>	o'quvchilarda ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan usul
<i>Keys texnologiyasi</i>	o'quvchilarning mustaqil qarorlar qabul qilishlari, muammoli savollarga to'g'ri va haqqoniy javoblar topishlariga qaratilgan, o'qituvchi kuzatuvchi eshituvchi vazifasini bajaradigan ta'lim texnologiyasi
<i>Kognitiv</i>	shaxsning mustaqil fikrlash jarayoni
<i>Kognitiv ta'lim</i>	alohida iqtidorli bolalarga ta'lim-tarbiya
<i>Kommunikativlik</i>	shaxslar orasidagi o'zaro axborot almashinuv, aloqa, munosabat
<i>Kompetentsiya</i>	u yoki busoha bo'yicha bilimdonlik
<i>Kreativlik (ijodiylik)</i>	qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish layoqati, badiiy shakl yaratish, fikrlash, g'oya va yechimga olib keluvchi aqliy jarayon
<i>Kuzatish metodi</i>	ob'ektiv borliqdagi narsahodisalarni tizimli, uzluksiz, batartib, mukammal idrok qilish jarayoni
<i>Ko'nikma</i>	o'quvchi yoki tinglovchining o'zlashtirgan bilimlari asosida muayyan amaliy harakatni bajara olish faoliyati
<i>Loyihalash metodi</i>	pedagogikaning pragmatik yo'nalishiga asoslangan holda, ta'lim jarayonida o'quvchilarga beriladigan amaliy topshiriqlarni loyihalashva ularni o'quvchilarning bajarishlari jarayonida bilim va ko'nikmalarini namoyon qilishlarini ta'minlovchi ta'lim shakli
<i>Malaka</i>	o'quvchi yoki tinglovchida muayyan o'quv material va kasbni chuqur o'zlashtirish natijasida hosil bo'lgan avtomatlashgan mahorat
<i>Mantiqiy izchillik</i>	pedagogik bilim va tushunchalarning uzviy bog'langan tadrijiy tizimi
<i>Mashq</i>	biror faoliyatni puxta o'zlashtirish yoki sifatini yaxshilash maqsadida uni ko'p marta takrorlash
<i>Ma'lumot</i>	shaxsning o'qish, o'rganish natijasida o'zlashtirgan bilim, ko'nikmalari hajmi, yo'nalishi va darajasi
<i>Metod</i>	ta'lim jarayonida taqdim etilgan amaliy va nazariy bilimlarni egallash, o'zlashtirish, o'rgatish, o'rganish, bilish uchun xizmat qiladigan yo'l-yo'riqlar, usullar majmui
<i>Modellashti rish</i>	o'quv materiallari yoki ta'lim mazmunini yaxlit tizimga keltirish
<i>Muammo</i>	o'quv jarayonida hal qilinishi lozim bo'lgan masala, vazifa
<i>Muammoli vaziyat</i>	indivud yoki guruh faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi holat
<i>Mustaqil ta'lim</i>	insonning o'zi tanlagan vositalar va adabiyotlar yordamida avlodlar tajribasini, fan va texnika yutuqlarini o'rganishga yo'naltirilgan shaxsiy harakatlari jarayoni
<i>Nazorat</i>	o'qitishning barcha bosqichlarida natijalar sifatini nazorat qilish, ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma, malakalari hamda ularning shaxsiyatini aniqlash jarayoni
<i>Pedagogik tizim</i>	1) ma'lum pedagogik kontseptsiya, nazariya va yondashuvlarning mualliflar tomonidan pedagogik amaliyotga joriy etishdagi izchillik; 2) o'quvchi shaxsining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadigan pedagogik printsip, vosita, usul va metodlar yig'indisi
<i>Reproduktiv</i>	o'zlashtirish darajasida bir turdagi masala yoki mashqlarni namunaga qarab yechish usuli

Savodxonlik	muayyan soha bo'yicha bilimga egalik
Sinkveyn	frantsuz tilida «besh qator» ma'nosini bildiruvchi pedagogik strategiya
Sintez	sintez olingan natijalarni umumlashtirishdan iborat pedagogik ilmiy tadqiqot metodi
Tabaqalashti rilgan ta'lim	umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining qobiliyatlarini hisobga olgan holda alohida o'quv rejasi va dasturlar asosida olib boriladigan ta'lim turi
Tasnif	umumiy belgilariga ko'ra predmet, hodisa yoki tushunchalarning guruhlar, bo'limlar va toifalar kesimida taqsimlanishi
Ta'lim	o'quvchi va tinglovchilarga bilim berish, ularni tarbiyalash, rivojlantirish ko'nikma va malakalar hosil qilish jarayoni, yoshlarni hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi
Ta'lim vositasi	muayyan o'qitish metodi yoki usullaridan muvaffaqiyatli foydalanish uchun zarur bo'lgan yordamchi o'quv materiallari
Ta'lim mazmuni	o'quvchilarni haqqoniy, ilmiy dalillar, tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar bilan tanishtirishga qaratilgan bilimlar tizimi
Ta'lim tizimi	turli daraja va yo'nalishdagi o'zaro aloqador uzluksiz ta'lim dasturlari va davlat ta'lim standartlari, tashkiliy huquqiy turlaridan qat'iy nazar ta'lim tashkilotlarining barcha tarmoqlari, ta'limni boshqaruv organlari va ular qoshidagi tashkilot hamda tashkilotlarni qamrab oluvchi tizim
Tahlil	muayyan obyekt, voqea-hodisani har tomonlama tahlil qilish, chuqur tekshirish, o'rganish
Tizim	1) tartibga solingan, o'zaro bog'langan va ta'sir ko'rsatib turadigan pedagogik hodisa; 2) tartibga solingan tushunchalar yig'indisi.
Tizimli yondashuv	tadqiqotchining pedagogik ob'ekt yaxlitligini ochib ko'rsatishga yo'naltiruvchi, uning ichki aloqa va munosabatlarini belgilovchi jarayon
Tizimlashti rish	pedagogik hodisalar va tushunchalarni guruhlariga ajratishga asoslangan faoliyat
Topshiriq	o'quvchilarni ijobiy hatti-harakatga yo'naltiruvchi ta'lim-tarbiya metodi
Tushuncha	narsa va hodisalarning muhim xususiyatlari, aloqalari mazmunmohiyati va munosabatlarini aks ettiruvchi tafakkur shakli
Umumiy layoqat	bilimlarni nisbatan oson va sifatli o'zlashtirishni ta'minlovchi shaxs xususiyatlari tizimi
Empirik metod	tajriba–sinov metodikasiga ma'lum bo'lgan adabiyotlar, g'oyalar, tajribalarni o'rganib chiqish asosida tug'iladigan farazlar, modellar, bajarilishi kerak bo'lgan ishlar loyihasini sinab ko'rish va amaliyotga tadbiq qilish metodi
O'zlashtirish	o'quv dasturiga muvofiq ta'lim mazmunining o'zlashtirilganlik darajasi
O'rganish	axborotdan foydalanish va turli harakatlarni ko'rsatilgan tartibda mustaqil bajarish ko'nikmalarini egallash jarayoni
O'rgatish	axborotdan foydalanish va turli harakatlarni bajarish ko'nikmalarining o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini tashkil etish jarayoni
O'quv dasturi	o'quv fani mazmunining qisqacha izohi

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrda "2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 9 sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 26 sentabrda "Pedagog kadrlarni tayyorlash, xalk ta'limi xodimlarini kayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3289-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-son qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 30 sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3955-son qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 mayda "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ 4312-son qarori.
7. "O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan Davlat talablari" T.: 2018 yil.
8. "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim tashkilotining Davlat o'quv dasturi. T.: 2022 yil.
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 13 mayda "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-son qarori.
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi 802-sonli qarori

11. Ayupova M.Y. Logopediya. Darslik. T; O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007 y
12. Po'latxo'jayeva M.R. Defektologiyaning klinik asoslari. O'quv qo'llanma. T., TDPU-2013
13. Shomaxmudova R.SH. Mo'minova L. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish.-T. 1994.
14. V.S. Raxmanova, D.A. Nurkeldiyeva. Alohida yordamga muhtoj bolalar reabilitatsiyasi. -T.: Navro'z, 2014.
15. V. S. Raxmanova. Defektologiya asoslarin.-T.: Voris-Nashriyot 2012.
16. V. S. Raxmanova. Maxsus pedagogika. -T.: G'afur Gulom nashriyoti, 2004
17. V.S. Raxmanova. Korreksion pedagogika va logopediya.Moliya-iqtisod -T., 2007.
18. V.S. Raxmanova. Og'ir va o'ta og'ir ko'p nuqsonli bolalarning rivojlanish xususiyatlari.// Bola va zamon jurnali. 2012, N"4, 31-34 b.
19. V.S. Raxmanova. Oddiy ko'nikmalardan murakkab harakatlar sari. Bola va zamon jumali. 2013, No 3-4, 55-60 b
20. P. Qodirova F.R. va boshq. O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim konsepsiyasi. T.: "Fan va texnologiya" nashriyoti, 2011 yil.
21. Ishmuxamedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar.T.: "Nihol" nashriyoti, 2016 yil.

IV. Internet saytlar

- 1.<http://edu.uz> – O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
- 2.<http://lex.uz> – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi
- 3.<http://ziyonet.uz> – Ta'lim portali Ziyonet
- 4.<http://natlib.uz> – Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi
- 5.<http://mtb.uz>
- 6.<http://ertak.uz>